

KRITIEK OP SOCIALISERING, STAATSSOCIALISME EN ARBEIDERSKONTROLE

Voor al het theoretische geschut, dat Pannekoek sedert 1920 tegen het bolsjewisme in stelling brengt, vormen de strijd-ervaringen der arbeiders de munitie. Maar het is omgekeerd ook zo, dat de ervaringen der Russische revolutie het hem mogelijk maken, het wezen van de proletarische klasstrijd beter te verstaan. Met het inzicht, dat de omwenteling in Rusland de proletarische revolutie niet is wordt tegelijkertijd zijn blik gescherpt voor datgene wat zij wél is; zijn konklusie, dat er in Rusland geen sprake is van socialisme leidt tot een beter inzicht van hetgeen onder socialisme moet worden verstaan: iets totaal anders dan er ooit onder verstaan is door de sociaaldemocratie, zelfs door haar radikaalste vleugel, waartoe hij zelf heeft behoord.

Hand in hand daarmee ontwikkelen zich bij hem veel duidelijker voorstellingen omtrent het wezen van het kapitalisme. Dat is niet meer dan vanzelfsprekend voor wie er zich rekenschap van geeft, dat het socialisme niet slechts de maatschappij-toestand is die zich uit de bestaande produktieverhoudingen moet ontwikkelen wanneer de arbeiders er in slagen deze om te wentelen, doch tevens een maatschappij-beschouwing, een kritiek op het bestaande stelsel van voortbrenging, die anders zal zijn gericht, naarmate onder socialisme iets anders wordt begrepen. Hoe men dat dient te verstaan kan juist aan het voorbeeld van Pannekoeks ontwikkeling betrekkelijk gemakkelijk worden toegelicht.

In een opstel van 1921 zegt hij (232), dat Rusland weliswaar "niet kommu-

nistisch is in de zin van een land met kommunistische produktiewijze", doch in hetzelfde stuk waarin dit te lezen valt verklaart hij (233) niettemin, dat "de uitbuiting door het kapitaal er is opgeheven", een oordeel, waarvan hij al na korte tijd geheel is teruggekomen, maar dat op dat ogenblik berust op de oude sociaaldemocratische opvatting, dat het kapitalisme zou hebben opgehouden te bestaan, wanneer de private eigendom der produktiemiddelen maar eenmaal zou zijn afgeschafte en de kapitalisten als klasse zijn verdwenen.

Hierbij moet wel worden aangetekend, dat Pannekoeks denkbeelden op dit punt natuurlijk volledig afwijken van die, welke men bij de meeste sociaaldemokraten aantreft wanneer zij het in die tijd over de zogenaamde "socialisering" hebben. Dat Pannekoek niet behoort tot de reformisten van het type Ebert-Scheidemann, die in Duitsland de "socialisering" tot een frase maken, is duidelijk. Maar hij behoort evenmin tot het type Otto Bauer of Karl Renner in Oostenrijk, die weliswaar geen fraseurs zijn en haar na de eerste wereldoorlog pogen door te voeren, maar die de illusie koesteren, dat een "juridische onteigening" met schadeloosstelling aan de vroegere eigenaren een middel kan zijn om tot het "socialistisch doel" te geraken.

In een opstel over "socialisering", verschenen in "De Nieuwe Tijd" van 1919, zet Pannekoek, na te hebben opgemerkt, dat Marx over "socialisering" nooit gesproken heeft, het verschil uiteen tussen deze "juridische onteigening" en wat hij - in volstreekte tegenstelling daarmee - de "economische onteigening" noemt. De eerste moet in zijn ogen worden gekarakteriseerd als "een zuiver kapitalistische onteigening, die voor de arbeiders geen wezenlijke verandering brengt". Er "moet rente aan de voormalige bezitters worden betaald; de arbeiders blijven de producenten van meerwaarde, ook al is daar misschien een nieuwe naam voor bedacht en de uitbuiting blijft in volle omvang bestaan". Een dergelijke "socialisering", aldus Pannekoek, "stelt staatskapitalisme in de plaats van het privaatkapitalisme, dat wil zeggen: de staat neemt op zich de meerwaarde uit de arbeiders te halen en ze de kapitaalbezitters thuis te sturen" (234); "de staat treedt op als de enige grote werkgever en uitbouter" (235).

Voor Pannekoek staan "opheffing van kapitalistische eigendom en opheffing van de uitbuiting niet tot elkaar als middel en doel, als voorafgaande maatregel en daaruit voortvloeiend gevolg. Ze zijn één" (236), niet van elkaar te scheiden. Vandaar dat hij betoogt, dat de "economische onteigening" iets totaal anders is. De bron der meerwaarde, de uitbuiting, is daarbij droog gelegd, hetgeen "de politieke heerschappij van de arbeiders onderstelt"...: "recht op uitbuiting wordt niet meer erkend en de opheffing van de kapitaalwinst staat economisch met konfiskatie van het kapitaal gelijk" (237).

Hier wordt - met een reeks van schitterende argumenten, die helaas niet

alle kunnen worden weergegeven - niet slechts gepolemiseerd tegen Otto Bauer, wiens grondgedachten, naar Pannekoek al opmerkt, geenszins een persoonlijke opvatting zijn, maar er wordt stelling genomen tegen de hele "socialiserings"-opvatting, zoals die in die dagen gehuldigd wordt door de officiële sociaaldemokratie. Pannekoek noemt haar "socialisering": "de vastlegging van de oude proletarische slavernij door wettelijke vereeuwiging van de oude cijns aan het kapitaal"; "de juridische uitdrukking van het politieke feit, dat het proletariaat slechts in schijn meester is" (238). Hij keert zich echter niet tegen de opvatting van de Russen, want die hebben de "socialisering", met schadeloosstelling, niet toegepast; die hebben integendeel - naar Pannekoek vaststelt - "de ontkenning van ieder recht op uitbuiting door het kapitaal" geproklameerd. Hij noemt dat in 1919: "de vastlegging van het resultaat van de nieuwe proletarische macht" (239).

Wat nu de Russische ervaring leert is dit, dat de f o r m e l e o n t k e n n i n g van "het recht op uitbuiting" op zichzelf geen enkele reële betekenis heeft; dat desondanks en ook wanneer er géén cijns aan het o u d e kapitaal wordt opgebracht, er toch wel degelijk sprake kan zijn van uitbuiting, zodat een n i e u w e kapitaalverhouding er volstrekt niet door wordt uitgesloten (240).

Achteraf, met de Russische werkelijkheid voor ogen, is de verklaring simpel. Voor de bolsjewiki, exponenten van een politieke omwenteling, zijn alle vraagstukken van de revolutie óf politieke, óf organisatorische problemen. Wat zij - om redenen, die al behandeld zijn - een "proletarische revolutie" noemen, is niet het scheppen van nieuwe produktieverhoudingen, dat wil zeggen van nieuwe verhoudingen tussen de producenten onderling en tussen hen en het maatschappelijk produkt, maar van een nieuwe politieke situatie. In plaats van de tsaristische macht komt de macht van de bolsjewistische partij. De zeggenschap over de produktie komt niet aan de arbeiders, maar aan de Opperste Economische Raad als een der uitvoerende organen van de bolsjewistische heerschappij. Voor zover de Russische arbeiders - in het toenmalige, nog in hoofdzaak agrarische Rusland verhoudingsgewijs gering in aantal en nog te zwak om hun wil door te zetten - al enige zeggenschap over de produktie verworven hebben door middel van hun spontaan gevormde raden, wordt hun die ontnomen. Binnen enkele maanden na het aan de macht komen van de bolsjewiki worden de sowjets krachteloos gemaakt, omdat zij in het geheel niet stroken met de bolsjewistische politieke opvattingen (241).

Waar de arbeiders echter geen zeggenschap over de produktie hebben, daar hebben zij ook geen zeggenschap over de produkten. In een dergelijke samenleving beschikken zij alleen over hun arbeidskracht. Hun enige mogelijkheid om de beschikking over andere goederen te verkrijgen is, hun arbeidskracht tegen die goederen te ruilen. In een dergelijk ruilproces worden

produkten van verschillend karakter in bepaalde verhoudingen aan elkaar gelijkgesteld en daardoor in waren veranderd. Het is dan het warenverkeer zelf, dat de behoefte scheidt aan een algemene waar - het geld - waarin de (ruil)waarde van alle overige waren wordt uitgedrukt. In de warenmaatschappij is het geld een onvermijdelijk verschijnsel (242).

De ruil van de waar arbeidskracht tegen andere waren via de omweg over de geldwaar, dat wil zeggen door middel van het l o o n , betekent dat de arbeider loonarbeider is, dat hij de (ruil)waarde van zijn arbeidskracht ontvangt, dat hij m e e r w a a r d e produceert, méér waarde namelijk dan de waarde van zijn eigen arbeidskracht. Dat feit kan niet uit de wereld worden geholpen door een inflatiepolitiek, zoals de bolsjewiki die aanvankelijk hebben gevoerd (243). Pogingen om - via inflatie of door wat dan ook - het geld af te schaffen bij een gelijktijdige handhaving der warenproduktie zijn tot mislukking gedoemd. Daarom drijft Marx reeds de spot met een dergelijk streven waar hij opmerkt, dat men evengoed de paus zou kunnen afschaffen en het katholicisme laten voortbestaan (244). De proef op de som is, dat in Rusland de meerwaardebron niet, zoals Pannekoek in 1919 nog beweert, is drooggelegd, doch integendeel rijkelijk blijft vloeien. Dat houdt een tegenstelling in, de klassentegenstelling, die ook geenszins verborgen blijft.

Op de XIe partijdag der bolsjewiki (maart/april 1922) wordt in een resolutie vastgesteld, dat "de onafwijsbare noodzaak de produktiviteit van de arbeid te doen stijgen en de rentabiliteit van alle bedrijven te bereken... de belangen der arbeidersmassa's in zekere tegenstelling brengt met die der fabrieksdirecteuren...". In 1928 schrijft het vakverenigingsorgaan "Trud" (no. 31), dat "de centrale raad van de vakverenigingen heeft vastgesteld, dat de Opperste Economische Raad zich bij de arbeidsbescherming niet door de belangen der arbeiders laat leiden, doch door de financiële belangen der industrie" (245).

Het onvermijdelijk gevolg is natuurlijk de klassenstrijd, waaraan het in het bolsjewistische Rusland dan ook bepaald niet ontbreekt. Het vakverenigingsorgaan "Voprocj Truda" (1924, no. 7/8) vermeldt, dat er in 1921 477 stakingen waren met 184.000 stakers en in 1922 505 stakingen met 154.000 stakers. Die stakingen waren bijna allemaal "wild", want slechts 11 ervan werden, tot grote ergernis van de centrale vakbonden, door plaatselijke vakverenigingen ondersteund. Op het zevende vakverenigingskongres deelt een zekere Dogadev mee, dat er in 1924 267 stakingen waren, waarvan 151 in staatsbedrijven en in 1925 199 stakingen, waarvan 99 in staatsbedrijven. Van deze stakingen wordt er geen enkele door de - bij het staatsapparaat ingeschakelde - vakverenigingen gesteund (246).

Het is om al deze redenen, dat Pannekoek genoopt wordt zijn mening te herzien. In 1919 schrijft hij (247), dat "voor een kommunistisch bewind, dat de kapitaalwinst en de uitbuiting heeft opgeheven" vervolgens "het grote werk van organisatie der produktie begint". Later zal hij er de nadruk op leggen, dat het opheffen van de uitbuiting, dat wil zeggen van de loonarbeid, géén kwestie is van de een of andere pennestreek, doch dat zij slechts tot stand komt indien de arbeiders de leiding en het beheer der maatschappelijke produktie zelf in handen nemen en - anders dan onder het stelsel van de loonarbeid het geval is - met hun arbeid tevens hun verhouding tot het maatschappelijk produkt bepalen.

Tegelijk met dat inzicht - ziedaar dan wat zopas in algemener termen is opgemerkt toen van Pannekoeks scherpere kijk op het wezen van het kapitalisme is gesproken - dringt zich de konklusie op, dat het kenmerk van de loonarbeid minder hierin gelegen is, dat er meerwaarde in de zakken van de kapitalist of diens onderneming vloeit, dan wel daarin bestaat, dat de arbeiders die meerwaarde niet ontvangen, doordat zij van de produktiemiddelen en daarmee van de produkten zijn gescheiden. Niet wie de meerwaarde krijgt karakteriseert de kapitalistische produktiewijze; zij wordt hierdoor gekarakteriseerd, dát er meerwaarde wordt voortgebracht en dat de loonarbeiders haar niet krijgen. Juist dat feit, dat bij de meerwaardeproduktie reeds wordt verondersteld, is het, dat de meerwaarde tot meerwaarde stempelt. Pannekoek zegt in 1919, dat de meerwaarde aan de kapitalisten ten deel valt. Het bolsjewistische Rusland leert, dat het in het geheel niet essentieel is. Het gaat er niet om, dat de kapitalisten hun zeggenschap over de produktie verliezen, het gaat erom, dat de arbeiders ze krijgen.

"Voor de arbeidersklasse", zo formuleert Pannekoek (248) zijn andere zienswijze, "voor alle werkers treedt de noodzakelijkheid naar voren om zelf de produktie in handen te nemen. De arbeiders moeten meester zijn over de bedrijven, meester over de machines, de produktiemiddelen... Daarmee wordt de grondslag van de produktie, de grondslag van de hele maatschappij veranderd ... Veel belangrijker dan dat het aandeel der kapitalisten in het produkt vervalt is het, dat hun macht, hun meesterschap over de produktie opgeheven wordt.

Dat is een totaal andere kijk op de problemen dan men bijvoorbeeld aantreft bij Lenin of Boecharin. De eerste acht de konfiskatie daarom onvoldoende, omdat zij "geen organisatorisch element" zou bevatten (249); hij wil "de hele ekonomie naar het voorbeeld van de post organiseren" (250). De tweede meent, dat de maatschappelijke organisatievormen van wat hij het staatskapitalisme noemt ("de rationalisatie van

het produktieproces op de basis van de antagonistische betrekkingen en de heerschappij van het kapitaal; het vergroeiën van de burgerlijke staat met de kapitalistische trusts") onder "de proletarische diktatuur" blijven voortbestaan, maar dan hebben opgehouden kapitalistisch te zijn (251).

Lenin wederom verstaat onder "socialisme niets anders dan de eerstvolgende stap voorwaarts vanaf het staatskapitalistische monopolie of met andere woorden het staatskapitalistische monopolie aangewend in het belang van het gehele volk" (252). Het is bij een dergelijke opvatting niet meer dan logisch, dat hij op een andere plaats verklaart (253): "Het is onze taak van het staatskapitalisme der Duitsers te leren, het met alle inspanning over te nemen", of bijvoorbeeld de konfiskatie van het eigendom wil vervangen door "een rechtvaardige belasting" (254).

Bij Pannekoek gaat het niet om een organisatorische oplossing der problemen, maar om een ekonomische. Niet om een (re-)organisatie der produktie is het te doen, maar om de organisatie daarvan "op nieuwe grondslag" (255); om "de opbouw van een nieuwe produktiewijze" (256), dat wil zeggen, een andere dan het kapitalisme. Dat is een probleem, dat bij de bolsjewiki nauwelijks voorkomt, daar het in Rusland niet aan de orde is, omdat het kapitalisme zich daar juist aandient.

De organisatie der maatschappij naar het voorbeeld van de monopolistische trusts is niets anders dan een konsekwent doorvoeren van de organisatievormen, die het kapitalisme in en door zijn concentratieproces aanneemt. Deze produktieorganisatie is de beheersing van de arbeid, de georganiseerde beheersing van de loonarbeiders. Dat is zo in het Westen, dat is het in Rusland eveneens. Men kan het beluisteren uit wat Trotski, toen hij nog aan de macht was, op een gegeven ogenblik heeft betoogd (257): "... als de arbeidskracht in overeenstemming met het produktieplan in een gegeven ontwikkelingsstadium verdeeld moet worden, mag de arbeidersklasse geen nomadenleven voeren. Ze moet net als de soldaten getransporteerd, verdeeld, afgekommandeerd worden." Dat is precies, wat er in de praktijk ook is geschied.

Over die praktijk schrijft Pannekoek (258): "De produktiewijze, die zich in Rusland ontwikkelde, is het best staatsocialisme te noemen, daar ze een georganiseerd geheel is met de produktiemiddelen in handen van de staat als enige grootondernemer. De arbeiders zijn evenmin meester over de produktiemiddelen als onder het Westeuropese kapitalisme; ze ontvangen loon en worden uitgebuit door de staat als de enige grootkapitalist. Staatssocialisme betekent dus precies hetzelfde als staatskapitalisme." Op een andere plaats (259) heet het: "Het plan voor maatschappelijke ordening, dat zich in deze staatssocialistische denkwijze uitsprekt, is geheel verschillend van een werkelijke beschikking van de producenten over de produktie."

Totaal anders dan met de praktijk van de bolsjewiki is het gesteld met de praktijk van de arbeiders, die - in Rusland in 1917, in Duitsland in 1918 en elders op weer andere tijdstippen - met hun spontaan gevormde raden niet slechts een machtsinstrument hebben geschapen, doch daarmee tegelijkertijd de produktie op nieuwe grondslag plaatsen. "De arbeidersraden", aldus Pannekoek (260), "zijn de natuurlijke vorm van organisatie voor de mensheid in de overgangstijd van het kapitalisme naar een vrije samenleving... Met de wisseling der produktiewijzen veranderen ook de organisatievormen. De arbeidersraden zijn de vorm voor de nu komende tijden, waarin de arbeiders zelf de organisatie van de arbeid ter hand nemen en de uitbuiting opheffen."

Wat Pannekoek hier formuleert is, niettegenstaande de verwijzing naar "komende tijden", alweer géén programma, waarnaar de klassenstrijd of het socialisme zich zou hebben te richten. Hij is ook hier, wat hij voortdurend doet, bezig bepaalde maatschappelijke verschijnselen te analyseren en hij legt de resultaten van zijn onderzoek vast in algemene, ieder bijzonder aspekt buiten beschouwing latende, bewoordingen.

Als Pannekoek spreekt over de arbeidersraden, die daaraan hun kracht ontleen, "dat wil en inzicht van de actief deelnemende massa's er in tot uiting komen" (261), dan heeft hij het niet over zorgvuldig uitgedachte theoretische konstrukties of over idealen. Hij spreekt van een realiteit, waarvan men de betekenis met een indringende, alle verborgen hoekjes en gaatjes doorvorsende, tegelijkertijd de problemen op algemeen niveau verheffende onderzoekmethode zéér wel vermag te doorgronden; ook dan, wanneer zij zich nog maar op beperkte schaal heeft voorgedaan.

Lenin schrijft ergens (262): "Wij zijn geen utopisten. Wij weten, dat de eerste de beste onontwikkelde arbeider en de eerste de beste kokkin niet in staat zijn onmiddellijk deel te nemen aan het staatsbestuur." Niet onmiddellijk, zegt hij. Maar hij vergist zich in zoverre, dat daarvan ook na een zekere termijn, hetzij lang of kort, geen sprake kan zijn. Niet in de eerste plaats vanwege de ingewikkeldheid van het staatsbestuur, maar krachtens zijn natuur. Slechts daar namelijk is de staat de verschijningsvorm der maatschappij, waar er een belangentegenstelling tussen heersenden en onderdrukten bestaat en het wezen van de staat brengt nu eenmaal mee, dat de onderdrukten van actieve deelneming aan het bestuur zijn uitgesloten, óók daar, waar krampachtig de schijn wordt opgehouden van het tegendeel.

Wat Pannekoek waarneemt is, dat via de arbeidersraden de bewuste arbeider en de bewuste kokkin wel degelijk terstond direkt bij de maatschappelijke ontwikkeling zijn betrokken. Pannekoek houdt juist de opvattingen van Lenin voor een utopie. Want een volslagen utopie namelijk is het gebleken, dat men door kant en klaar het door het kapitalisme geschapen apparaat over te nemen en onder de politieke leiding van een revolutionaire

partij te plaatsen (263), ook maar één stap zou zetten in de richting van het socialisme. Een utopie is het, dat een produktie door de staat - ook al wordt die staat dan, per dekreet bij wijze van spreken, tot een "proletarische staat" gebombardeerd - ook maar een jota zou veranderen aan de meerwaardeproduktie, de loonarbeid, kortom aan de typische klassensituatie van het proletariaat.

Dát het een utopie is kan op sommige ogenblikken ook Lenin niet ontkennen. Hij zegt bijvoorbeeld in 1922 tot de afgevaardigden naar het vierde Kominternkongres (264): "Wij hebben het oude staatsapparaat overgenomen... dat was ons ongeluk." Hij zegt in datzelfde jaar op het XIe kongres van de Russische partij (265): "Het stuur glijdt uit onze handen; schijnbaar is er iemand, die de wagen bestuurt, maar deze gaat niet dáárheen waarheen hij naar toe stuurt, maar daar naar toe, waarheen een ander of anderen hem sturen - iemand die illegaal is, die in strijd met de wet handelt, die god weet waar vandaan komt, spekulanten of privaatkapitalisten of beiden tegelijk - in ieder geval rijdt de wagen niet precies zo, en vaak ook helemaal niet zo, als de bestuurder wel aanneemt." Die geheime krachten, die overal werken en nergens konkreet te grijpen zijn, die het maatschappelijk leven met onzichtbare hand sturen, dat nu zijn waarde en meerwaarde!

Aan het feit, dat de arbeiders door middel van de raden zélf de produktie ter hand nemen en meester over de produktiemiddelen zijn omdat er in de ondernemingen buiten hen niemand of niets iets te vertellen heeft; aan het feit, dat "de gemeenschap van alle in een bedrijf werkenden in vergaderingen waar ieder direkt aan deelneemt haar besluiten neemt" (266); aan het feit, dat op die wijze de scheiding tussen producent en produktiemiddelen en daarmee tussen producent en produkt is opgeheven en derhalve de meerwaardebron werkelijk is "drooggelegd", dááran ontleen de arbeidersraden hun betekenis.

Niet omdat zij wenselijk of verkieslijk zouden zijn, niet uit een oogpunt van revolutionair sentiment of van revolutionaire romantiek, niet bijvoorbeeld omdat alleen het woord al "naar de revolutie zou rieken" - zoals Lenin in november 1917 van de titel van "volkskommissaris" verklaard heeft (267) - legt Pannekoek het aksent op de arbeidersraden, maar omdat zij - in het licht van de Russische ervaringen - een noodzakelijkheid zijn. Hij acht de macht van de raden niet beter dan de macht van een partij; hij heeft zijn reeds eerder langs andere weg gerijpt inzicht, dat géén partij, zelfs niet een nog zo democratische, het socialisme kan brengen, door de bolsjewistische omwenteling nog eens om totaal nieuwe redenen bevestigd en versterkt gezien.

Zowel in de klassenstrijd als in de proletarische revolutie, waarin deze uitmond, gaat het om de macht van de arbeiders zélf. Dat is in één enkele

zin de inhoud van zijn uitgebreid, herhaaldelijk door ons reeds geciteerd werk over de arbeidersraden, waarmee hij, wanneer de donkere bezettingsjaren hem daarvoor de tijd bieden, de balans opmaakt van al zijn sociaal-wetenschappelijke ervaringen. Zes jaar na de verschijning ervan zet hij de betekenis van de arbeidersraden nogmaals uiteen in een opstel in het Duitse tijdschrift "Funken" (268), waarmee hij inhaakt op een eerder daarin gepubliceerde beschouwing van een zekere Kondor over "Burgerlijke of socialistische organisatie."

"De ontwikkeling naar het staatskapitalisme - in West-Europa veelvuldig onder de naam van socialisme gepropageerd-", zo konstateert hij, "betekent geen bevrijding van de arbeidersklasse doch grotere onvrijheid. Wat de arbeidersklasse met haar strijd beoogt, vrijheid en zekerheid te verkrijgen, meester van haar eigen leven te worden, dat is slechts mogelijk door heerschappij over de produktiemiddelen. Staatssocialisme is geen heerschappij van de arbeiders, doch heerschappij van de staatsorganen over de produktiemiddelen. Als die heerschappij democratisch is, dan betekent dat, dat de arbeiders hun meesters mogen kiezen" (269).

"Direkte beschikkingsmacht van de arbeiders over de produktie", zo gaat Pannekoek voort, "betekent daarentegen, dat de personen der bedrijven dirigeren en van onder op de hogere en centrale organisatie opbouwen. Dat is het, wat als systeem van de arbeidersraden wordt aangeduid. De auteur (van het opstel "Burgerlijke of socialistische organisatie" - C.B.) heeft daarom volkomen gelijk wanneer hij deze arbeidersraden als het nieuwe en toekomstige organisatiebeginsel van de arbeidersklasse op de voorgrond stelt. Het staat als georganiseerd zelfbeheer der produktieve massa's lijnrecht tegenover de organisatie van boven af onder het staatsocialisme." "Maar", aldus nog steeds Pannekoek in zijn genoemd opstel, "hierbij moet men één ding in het oog houden. 'Arbeidersraden', dat betekent niet een bepaalde zorgvuldig uitgedachte organisatievorm, die nu nog verder in detail zou moeten worden uitgewerkt; het betekent een beginsel, het beginsel van de beschikkingsmacht der arbeiders zelf over bedrijf en produktie. De verwezenlijking daarvan is geen kwestie van theoretische discussie over de beste praktische uitvoering; het is een zaak van de praktische strijd tegen het machtsapparaat van het kapitalisme. De leuze van de arbeidersraden betekent heden ten dage niet, dat men broederlijk aantreedt voor een gemeenschappelijke arbeid; zij betekent klassenstrijd - de broederlijkheid krijgt in die strijd de haar toekomende plaats - , zij betekent revolutionaire aktie der massa's tegen de staatsmacht".

"Revoluties", zo besluit Pannekoek, "worden stellig niet gemaakt; zij ontspruiten spontaan uit onhoudbare situaties, uit krisistoestanden. Zij ontstaan slechts, wanneer dit gevoel van onhoudbaarheid in de massa's leeft en wanneer tegelijkertijd een zeker gemeenschappelijk bewustzijn bestaat over

datgene wat gedaan moet worden... Aldus verschijnt de radengedachte niet als een program van praktische uitvoering - morgen of binnen een paar jaar - doch als een richtlijn voor de lange en zware bevrijdingsstrijd, die de arbeidersklasse nog voor de boeg heeft. Weliswaar karakteriseerde Marx die bevrijdingsstrijd eens met de woorden, dat het uur van het kapitalisme had geslagen, maar hij heeft er geen twijfel over laten bestaan, dat dit uur een hele historische periode beslaat."

In het betrekkelijk korte, hier uitvoerig geciteerde artikel stelt Pannekoek zeer nadrukkelijk de heerschappij van de arbeiders zélf, door middel van hun raden, tegenover iedere vorm van "staatsocialisme" oftewel staatskapitalisme. Hij doet dat opnieuw als hij in november 1954 in hetzelfde Duitse tijdschrift de arbeid in het kapitalisme met die in het socialisme vergelijkt. Direkt in de aanvang van zijn beschouwing (270) wijst hij erop, dat het woord "socialisme" voor zeer verschillende dingen wordt gebruikt. "Als wij van socialisme spreken", zo vervolgt hij, "denken wij altijd aan een principieel van het kapitalisme verschillend arbeidssysteem. Bij het Russische staatskapitalisme, hoewel het zich socialisme noemt, is dat niet het geval. Evenmin bij de door de Britse Labourregering genationaliseerde takken van industrie."

"Hier", aldus Pannekoek, "zijn de arbeiders nog steeds ondergeschikten, die de bevelen van een directeur hebben op te volgen. Een principiële verandering treedt eerst in wanneer de arbeiders zelf baas zijn in de fabriek, meester zijn van het produktie-apparaat en zelf, door een gemeenschappelijk besluit van het bedrijfspersoneel, hun arbeid regelen. Voorwaarde daarvoor is, dat de machtsmiddelen van het kapitaal, waardoor dit de produktie beheerst, door de revolutie der arbeidersklasse worden vernietigd. Daarmee wordt de uitbuiting opgeheven."

"De kapitalistische uitbuiting", zo gaat hij verder, "betekent niet alleen, dat het kapitaal het produkt van de arbeid als zijn eigendom in beslag neemt en daarvan de arbeiders slechts het voor hun levensonderhoud noodzakelijke deel laat. Zij bepaalt ook het bijzondere karakter van de arbeid in het kapitalisme. Deze is gebruik van arbeidskracht zonder meer, van ongekwalificeerde arbeidskracht, waarvan de hoeveelheid alleen maar van belang is, en haar omzetting in een hoeveelheid meerwaarde voor het kapitaal. Welk produkt wordt voortgebracht is onverschillig, indien het slechts verkoopbaar is. Of het van slechte of goede kwaliteit is, of de arbeider plezier heeft in zijn werk of niet, doet niet ter zake. Hij kan in het produkt zijn scheppingsvreugde niet tot uitdrukking brengen; hij moet, door het gebruik van zijn arbeidskracht tot aan de uitputting toe een zo groot mogelijke hoeveelheid meerwaarde leveren. De mens is hier tot een machine gedgegradeerd, die winst voor het kapitaal produceert."

"De arbeid in het socialisme", zo heet het in aansluiting hierop, "onder-

scheidt zich daarvan door het verdwijnen van al datgene, wat haar in het kapitalisme onverdraaglijk maakt. In plaats van de produktie van meerwaarde wordt hij produktie van de voor het leven noodzakelijke dingen, tegelijkertijd natuurlijke werkzaamheid van alle menselijke krachten en talenten."

Pannekoek wijst er dan tenslotte op, dat er in het kapitalisme wordt gearbeitet op kommando van het kapitaal, in het socialisme daarentegen "naar het besluit en de wil van de gemeenschap diergenen, die arbeid verrichten, de bedrijfsarbeiders. Zij die de arbeid verrichten, regelen hem ook" (271). Ziehier enkele voorbeelden van een inzicht omtrent het socialisme, dat door de negatieve ervaringen van de Russische revolutie is verdiept. Het levensgrote verschil met datgene, wat door de sociaaldemocratie - hetzij van reformistische, hetzij van radikale signatuur - of door het bolsjewisme - zowel in zijn Russische als in zijn Chinese vorm - wordt aangehangen en gepropageerd springt in het oog. We behoeven ons daarmee, na wat we er al over opgemerkt hebben en na wat er, zoals we hebben gezien, door Pannekoek nadrukkelijk over is gezegd, niet langer bezig te houden. Maar het is misschien niet overbodig er de aandacht op te vestigen, dat wie met Pannekoek aan de hand der ervaringen klassenstrijd en socialisme als een worsteling en een heerschappij van de arbeiders zélf heeft leren begrijpen, tevens de absurditeit heeft leren verstaan van de zogenaamde "arbeiderskontrolle over de produktie".

Over de historische ervaring daarmee hebben wij reeds met een enkel woord gesproken (272). "Arbeiderskontrolle over de produktie" is een leuze, die voor het eerst door de bolsjewiki wordt aangegeven in de loop van het jaar 1917. Zij wordt door de Russische arbeiders geheel anders verstaan dan zij door de bolsjewisten is bedoeld. De praktijk van de "arbeiderskontrolle" is deze, dat er in de praktijk niets van terecht komt. Dat heeft een oorzaak, die onmiddellijk duidelijk wordt wanneer men luistert naar hetgeen zij die deze leuze - toen of onder andere omstandigheden - hebben opgesteld daarover weten te vertellen.

"De arbeiderskontrolle", zeggen de bolsjewistische ekonomen Larin en Kritzmann (273), "was zó bedoeld, dat de ondernemers geen stappen zouden mogen doen zonder voorafgaande toestemming der bedrijfsraden. De oktoberrevolutie trachtte die leuze te verwezenlijken. Het dekreet (over de arbeiderskontrolle - C.B.)... verplichtte de ondernemers in alle bedrijven de kontrolle van de arbeiders in te voeren."

Wat hierover ook valt op te merken, het is klare taal. De "arbeiderskontrolle" heeft duidelijk betrekking op een maatschappelijke situatie, waarin enerzijds kapitalisten zijn en anderzijds arbeiders, die hen kontroleren moeten. Dat wordt ook door Trotzki niet betwist als hij elf jaar later de "arbei-

derskontrolle" aanbeveelt voor het door crisis en werkloosheid geteisterde Duitsland van rijkskanselier Heinrich Brüning (274).

De "arbeiderskontrolle" korrespondeert naar Trotzki's opvattingen (275) met een soort van "dubbelheerschappij in de industrie", met "een overgangsregiem in de bedrijven, waarbij kapitalist en administratie buiten de arbeiders om niets meer kunnen doen, maar waarbij anderzijds de arbeiders... de... leiding niet veroverd hebben." Wie zijn hier degenen die gekontrolleerd worden? De ondernemers! Wie oefenen de kontrolle uit? De loonarbeiders, die zelf noch hun arbeid, noch de produktie regelen en die met kapitalistische meesters hebben te maken, omdat het bestaan van de loonarbeid nu eenmaal het meesterschap van het kapitaal over de arbeid en de arbeiders vooropstelt. Men vraagt zich af wát de arbeiders eigenlijk kontroleren.

Trotzki heeft met die vraag geen moeite. "Produktiekosten en winst", zegt hij langs zijn neus weg als hij over een eventuele "arbeiderskontrolle" in het Duitsland van Brüning komt te spreken (276). Dat is in zoverre een realistische droom als in de loonarbeid inderdaad de produktie van meerwaarde en winst besloten ligt. Maar een droom blijft het natuurlijk, want slechts in een droom kan men zich voorstellen, dat de arbeiders, die blijkbaar de ondernemers iedere stap beletten kunnen, hen niet verhinderen rustig (of misschien onrustig) met de meerwaardeproduktie voort te gaan.

Wie iets dergelijks droomt beleeft natuurlijk een wreed ontwaken: ofwel er blijkt, dat de arbeiders in werkelijkheid geen greintje heerschappij uitoefenen, ofwel er blijkt, dat zij de heerschappij van het kapitaal niet langer tolereren. Van dat laatste is inderdaad in Rusland kortstondig sprake geweest. De Russische arbeiders zijn niet van zins gebleken, delen Larin en Kritzmann mee (277), "om uitbuitingsobjekt te blijven". Derhalve, zeggen ook zij, was de idee van de "arbeiderskontrolle"... "onuitvoerbaar".

Wat Trotzki in feite vraagt is, dat men zich voorstelle, dat de bewoners van een huis op een gegeven moment door een paar gewapende rovers tot afgifte van hun eigendom gedwongen worden, maar dat die bewoners tegelijkertijd zorgvuldig "kontroleren" hoeveel en wát er wel door de rovers in de wacht gesleept wordt...

"Een ogenblik alstublieft", zou Trotzki stellig uitroepen als hij nog tot de levenden behoorde. "Dat is een vertekend beeld van de situatie, want de positie van de dieven is, hun wapenen ten spijt, toch minder sterk dan zij wel lijkt. Buiten op straat worden de rovers reeds ontwapend. Er is zo iets als 'een proletarische revolutie' aan de gang. Om die reden juist heerst er in de bedrijven een overgangsregiem..."

Een overgang naar wát?

Trotzki antwoordt (278): "Naar de leiding van de produktie door de staat." In één adem voegt hij er aan toe, dat zulks de onteigening der kapitalisten

betekent. Daartegen nu kan, met Pannekoek, worden aangevoerd, dat die "leiding der produktie door de staat" niet de bevrijding van de arbeidersklasse, niet de opheffing van de loonarbeid betekent omdat die veronderstelt, dat de scheiding tussen arbeiders en produktiemiddelen wordt opgeheven en dat niet de staat, maar de arbeiders zelf het beheer over de produktie voeren.

Dat is iets, waaraan de bolsjewiek, dat wil zeggen de burgerlijke revolutionair Trotzki niet gelooft. "Men kan", schrijft hij (279), "met behulp van de rode garde de bedrijven bezetten, voor de leiding daarvan zijn... kennis en vaardigheid... vereist. Er is een zekere leertijd nodig"... Daarom... "heeft het proletariaat er belang bij, dat de leiding bij de ervaren administratie blijft berusten..." Zeker, óók bij Trotzki is niettemin van de leiding der produktie door de arbeiders sprake. Maar... op een later tijdstip!

Dat de leiding der produktie door de arbeiders in het geheel geen kwestie is van "geloof", maar een onontkoombare v o o r w a r d e voor een werkelijke arbeidersmacht en dat derhalve de invoering ervan op een later tijdstip tot de illusies behoort, daarvan heeft Trotzki geen flauw benul. Zijn "denkfout" spruit hieruit voort, dat de proletarische omwenteling voor hem als bolsjewiek een soort van p o l i t i e k e gebeurtenis is, die zich op straat voltrekt, in plaats van dat zij een einde maakt aan de macht van het kapitaal in de bedrijven. Voor hem is de opheffing van de loonarbeid geenszins het wezenlijke probleem van die revolutie. Hij vat de onteigening der kapitalisten op als een aangelegenheid van "de arbeidersstaat", waarbij het aankomt op "een economisch plan" (280).

Dat de "leertijd" der arbeiders gekenmerkt wordt door een zichzelf leren, door zélf handelen, door het zélf opdoen van eigen ervaring als gevolg van eigen mistasten in en door de strijd (281) en dat in die "leertijd" niet bij de "ervaren administratie" school kan worden gegaan maar slechts bij de praktijk, bijvoorbeeld de praktijk van bedrijfsbezettingen zoals de Franse arbeiders ze in juni 1936 en mei 1968 hebben doorgevoerd, daarvoor heeft Trotzki helemaal geen oog. Het bewijs voor die bewering vormt de tendens van hem en zijn discipelen om bij dergelijke gebeurtenissen als die in Frankrijk steeds maar weer opnieuw te weeklagen over het gemis van een p o l i t i e k e organisatie, die tot machtsvorming zou kunnen leiden, zonder te beseffen, dat - naar Pannekoek opmerkt (282) - "politieke macht op economische macht gegrond moet zijn", dat "de arbeiders slechts over de politieke macht, over de algemene regeling van de maatschappij gebieden, wanneer zij tegelijk over de produktie gebieden".

Niettegenstaande zijn hoogst serieus bedoelde uiteenzettingen over de "arbeiderskontrolle" erkent ook Trotzki, dat daaruit in Rusland niets geworden is. Hij heeft daarvoor echter een andere verklaring dan Larin en Kritzmann. Deze wijten haar mislukking aan de omstandigheid, dat zij "een hal-

ve maatregel" zou zijn, een formule, waarmee zij, naar uit de kontekst blijkt, in feite haar innerlijke, hier reeds bloot gelegde, tegenstrijdigheid bedoelen, zonder deze echter als bolsjewieken volledig te verstaan. Bij Trotzki daarentegen (283) wordt het bankroet van de "arbeiderskontrolle" in Rusland verklaard uit "de sabotage door burgerij en technici".

Op het punt van de "arbeiderskontrolle", zegt hij, heeft Rusland weinig aan ervaring te bieden. Maar, zo redeneert hij, omdat de Russische arbeiders als gevolg van de sabotage zelf de bedrijven op gang brachten (wat hij even tevoren voor een onmogelijkheid heeft verklaard!) biedt Rusland toch een belangrijke les. Als dat in een achterlijk land mogelijk was, zo heet het woordelijk, wat zou dan de Duitse arbeidersklasse wel niet bereiken kunnen!

Dat de bolsjewiki zich gehaast hebben voor het "eigenmachtig optreden" der Russische arbeiders een stokje te steken, daarover worden de Duitse lezers van het werkje "Wat nu?" niet door hem geïnformeerd, althans niet direkt. Wel behandelt hij zeer uitvoerig en met tal van zwaarwichtige redeneringen de vraag of eventueel in Duitsland, gesteld dat dáár een revolutionaire ontwikkeling zou inzetten, de fase van de "arbeiderskontrolle" zal worden overgeslagen. Enerzijds acht hij daar alle kans op; anderzijds betoogt hij, dat de "arbeiderskontrolle" in Duitsland misschien toch heel belangrijk zal worden. Zouden dan, is men geneigd te vragen, in het hoger ontwikkelde Duitsland, met een veel sterker kapitalisme dan het groten-deels nog feodale Rusland in 1917 kende, de Krupps, de Hugenbergs, de Stinnes' en de Thyssens niet nog veel krachtiger gesaboteerd hebben?

Merkwaardigerwijze komt de vraag bij Trotzki - die notabene het failliet der "arbeiderskontrolle" in Rusland aan "sabotage" wijt - in het geheel niet op. Hij heeft veel te veel haast om te konkluderen, dat het in ieder geval ontoelaatbaar is om de leuze van de "arbeiderskontrolle" bij voorbaat te laten vallen. Want, zo betoogt hij, "met die leuze worden konservatieve groepen van het proletariaat aan de zijde van de proletarische avant-garde gebracht" en "zekere delen van het kleinburgerdom worden geneutraliseerd" (284).

In Trotzki's redenering neemt de "arbeiderskontrolle over de produktie" de plaats in van de onteigening van het kapitaal, die trouwens door Lenin - maar Trotzki zwijgt ook daarover - van sekundair belang werd geacht, naar wij gezien hebben. Wat in de proletarische revolutie het belangrijkste is, wat het wezenlijke ervan uitmaakt, wordt, met het politieke oogmerk concessies aan het kleinburgerdom te doen of een kleinburgerlijke mentaliteit te sparen, verdoezeld met iets, dat bij nadere beschouwing een hoe langer hoe neveliger gestalte aanneemt, om zich uiteindelijk geheel op te lossen in het niets.

Dat is dezelfde methode, waarvan ook het klassieke reformisme zich altijd

heeft bediend. Het is dan ook bepaald geen wonder, dat Pannekoek al in 1920 de opvatting van een "voet voor voet te winnen controle door de arbeiders in de bedrijven" als "een neo-reformistische voorstelling" heeft gekarakteriseerd.

In het opstel waarin dat geschiedt (285) hebben zich zijn opvattingen nog lang niet uitgekristalliseerd. Het is een terloopse opmerking en hij zegt bijvoorbeeld, dat de bedoelde voorstelling "niet overeenstemt met de omstandigheden van de oude kapitalistische landen." Dat hangt hiermee samen, dat zijn kritiek op het bolsjewisme op dat tijdstip - naar men weet - nog in het beginstadium verkeert. Pas wanneer zijn analyses, als gevolg van de Russische ervaringen, preciezer worden, treedt de onverzoenlijke tegenstelling tussen de "arbeiderskontrolle" enerzijds, het beheer der produktiemiddelen door de arbeiders anderzijds, bij hem in volle scherpste aan de dag.

Hoe Pannekoek zou hebben geoordeeld over een nog niet zo lang geleden verschenen opstel als dat van Bernd Rabehl over het "probleem van de radendemokratie in de hoog-geïndustrialiseerde maatschappij" (286), kan men zich gemakkelijk indenken. De schrijver ervan spreekt over de arbeidersraden en over de "arbeiderskontrolle" in één adem en op dusdanige wijze, dat daartussen een verband wordt gelegd (287). Hij is van mening, dat de "arbeiderskontrolle" er toe moet leiden, dat het voortbestaan van "heel het kapitalistische systeem twijfelachtig wordt".

Dat produktiekontrolle door loonarbeiders strijdig is met het feitelijke karakter van de loonarbeid ontgaat Rabehl. Hij huldigt een zienswijze, die mijlen ver verwijderd is van die van Pannekoek.

Volgens de laatste (288) zijn "de verovering van... de macht over de maatschappij door de arbeidersklasse, de ondergang van het kapitalisme, de in bezitneming van de produktiemiddelen... één en hetzelfde..."; zijn het "niet verschillende, na elkaar komende, doch gelijktijdig plaats vindende gebeurtenissen in één... voortgaand proces van strijd..."; zijn het "de verschillende kanten, met verschillende namen aangeduid, van dezelfde maatschappelijke omwenteling."

Volgens Pannekoek (289) kan meesterschap van de arbeidersraden slechts betekenen: meesterschap over de bedrijven, dat wil zeggen, aktieve regeling van de produktie.

PANNEKOEK EN ROSA LUXEMBURG OVER IMPERIALISME KRITIEK OP DE MECHANISCHE INEENSTORTINGSTHEORIE VAN HET KAPITALISME

Er is in de aanvang van dit boek reeds op gewezen, dat onder hen, die in verschillende historische tijdperken de ontwikkeling, zowel van het kapitalisme als van de arbeidersklasse, theoretisch trachten samen te vatten, er maar weinigen zó dicht bij Anton Pannekoek staan als Rosa Luxemburg.

Dat zij eerst verscheidene jaren later dan hij breekt met de officiële sociaal-demokratie heeft natuurlijk wel zijn allerminst toevallige oorzaken en redenen. Wat zij in augustus 1908 aan Henriëtte Roland Holst schrijft, namelijk, dat "men niet buiten de organisatie kan blijven, niet het contact met de massa's kan verliezen" en dat "de slechtste der arbeiderspartijen nog altijd beter is dan geen enkele" (290), moet waarschijnlijk ten dele uit de destijds algemeen heersende opvattingen worden verklaard. Maar er steekt toch ook iets in van datgene, wat Pannekoek en Gorter heel sterk in haar heeft gefraspeerd. Hun oordeel over Rosa Luxemburg is, dat zij "niet alleen durft staan, geen eenling wil zijn, altijd massa, groep, partij om zich heen wil hebben, altijd kritiek uitoefent binnen het raam van de partij" (291). Maar het doet aan de duidelijke theoretische verwantschap tussen Pannekoek en Rosa Luxemburg nauwelijks iets af.

Net als bij Pannekoek staat bij Rosa Luxemburg het zélf handelen der massa's op de voorgrond in bijna al haar publicistisch werk. Evenals Pannekoek is zij de representante van een on-orthodox, dat wil zeggen "beweeglijk" marxisme, dat niet slechts bereid is, doch zichzelf ook tot taak stelt eerder verworven standpunten voortdurend te kritiseren en te herzien. Zomin als

Pannekoek vat Rosa Luxemburg de geschriften van Marx als een soort van "receptenboek" op; ook zij houdt de methode voor het belangrijkste stuk gereedschap bij het wetenschappelijk onderzoek van de maatschappij.

De overeenkomst tussen hen houdt daarmee geenszins op. Beiden, hij in Holland en Duitsland, zij in Duitsland en Polen, staan jarenlang in de voorste gelederen bij de strijd tegen revisionisme en reformisme. Zowel Pannekoek als Rosa Luxemburg behoren tot de eersten, die hun theoretische wapens niet slechts tegen de richting-Bernstein keren, maar óók tegen Kautsky. Schouder aan schouder verdedigen zij het standpunt, dat alleen een optreden der massa's een dam kan opwerpen tegen de vloed van het imperialisme. Getweeën - zij veel eerder nog dan hij - zijn zij de eerste marxistische critici der bolsjewiki.

Pannekoek zelf is zich die theoretische overeenkomst zeer wel bewust. Hij kiest, tijdens een discussie, die op zondag 6 maart 1910 te Berlijn in de woning van de Kautsky's wordt gehouden, partij voor Rosa Luxemburg als die met hun beider gastheer in konflikt raakt over het probleem van de massastaking (292). Pannekoek beseft daarbij, dat hij getuige is van een zich aankondigende scheiding van de geesten. Hij stuurt luttele jaren later Rosa - op haar verzoek - door hem geschreven artikelen over massa-staking en massa-actie toe, opdat zij die bij haar polemieken tegen het partij-centrum zal kunnen benutten (293). Hij maakt duidelijk onderscheid tussen de radikalen, die zich om Rosa Luxemburg geschaard hebben en "de oude radikalen" om Karl Kautsky; hij prijst ook Rosa's "vlijmscherpe logica" (294). Dat alles echter belet Pannekoek niet om ook zeer nadrukkelijk de vinger te leggen op datgene wat hem van haar scheidt, te weten een totaal andere kijk op het kapitalistische produktie- en reproductieproces en de vraagstukken, die daarmee verband houden.

Volgens Rosa Luxemburg kan de kapitalistische maatschappij, die van andere maatschappijvormen onder meer verschilt door haar kolossale dynamiek en haar produktie op voortdurend grotere schaal, alleen maar bestaan, wanneer zij omgeven is door een niet-kapitalistische ruimte, een niet-kapitalistische wereld, waaraan zij een deel van haar produkten afzet. Zonder die ruimte, zegt zij, is een kapitalistische produktie op voortdurend grotere schaal een onmogelijkheid.

Haar standpunt kan aldus worden samengevat, dat uitbreiding van de produktie, dat wil zeggen de aanschaf van nieuwe machines, de aankoop van méér grondstoffen en de tewerkstelling van méér arbeiders dan voorheen, slechts kan geschieden doordat er meerwaarde is geproduceerd. Maar die meerwaarde zit verstopt in de geproduceerde waren en moet derhalve eerst, door de verkoop daarvan - door hun ruil tegen de algemene geldwaar - worden gerealiseerd. "Men kan nu eenmaal niet met een hoeveelheid onver-

kochte stearinekaarsen aandelen in kopermijnen verwerven of met een voorraad onverkochte rubberschoenen een nieuwe machinefabriek beginnen", betoogt zij (295), als zij haar zienswijze verdedigt tegen haar critici, die haar overigens dát natuurlijk niet betwisten.

Produktie op vergrote schaal houdt in, zegt Rosa Luxemburg, dat er voortdurend meer produkten komen, waarnaar in het kapitalisme op zichzelf, in een kapitalisme zonder niet-kapitalistische ruimte, geen vraag is. Als die ontbreekt kan de meerwaarde niet worden gerealiseerd, met het gevolg, dat er geen kapitaal kan worden geakkumuleerd. Voor haar is de vraag, hoe de voor de akumulatie benodigde meerwaarde valt te realiseren het probleem waarom alles draait. Het is een probleem, meent zij, waaraan onvoldoende aandacht is geschonken en dat ook Marx onvoldoende heeft onderkend. Daarom, zo betoogt zij, heeft hij het onbeantwoord gelaten en mede daardoor is in de rekenschema's, waarmee hij het kapitalistisch (re-)produktieproces illustreert, een fout geslopen.

Pannekoek huldigt de opvatting, dat Rosa Luxemburg problemen konstateert, die er in werkelijkheid helemaal niet zijn. De uitvoerige studie, waarin zij haar inzichten ontvouwt, noemt zij "Die Akkumulation des Kapitals", met als ondertitel: "Een bijdrage tot de economische verklaring van het imperialisme". Het boek verschijnt in januari 1913. Als Pannekoek het leest is hij perplex. Hij is goed thuis in de delen van "Das Kapital" van Marx, die zij op de korrel neemt. Hij heeft de rekenschema's uit deel II reeds herhaaldelijk toegepast en gebruikt, bijvoorbeeld lang geleden al in een polemiek met de Russische econoom Tugan-Baranowski. Hij schrikt als hij er zich rekenschap van geeft, dat hij van de door Rosa Luxemburg gesignaleerde lakune nooit iets heeft bemerkt (296). Dan wordt het hem duidelijk, dat de fout bij háár ligt, dat al haar boeiende en in details toch soms zeer verdienstelijke uiteenzettingen berusten op een misverstand.

In een groot artikel, met berekeningen, dat in twee afleveringen verschijnt in de "Bremer Bürgerzeitung" van 29 en 30 januari 1913 wijst Pannekoek er op, dat de berekeningen en redeneringen van Rosa Luxemburg geheel foutief zijn, en waarom. Hij herhaalt zijn betoog een maand later, in verkorte vorm, in "Die Neue Zeit". Hij doet, een paar jaar later en op weer andere wijze, hetzelfde nog eens voor de Nederlandse lezers van "De Nieuwe Tijd" (297).

Het werk van Rosa Luxemburg, zegt Pannekoek in laatstbedoeld opstel, wil de economische grondslagen en de economische noodzakelijkheid van het imperialisme blootleggen. De nimmer rustende expansie van het kapitaal, de gewelddadige uitbreiding van het kapitalisme over de wereld, is volgens haar een gevolg van de onmogelijkheid van een kapitalistische produk-

tie op steeds grotere schaal zonder omgevende wereld waarin produkten worden afgezet. "Maar", zo heet het letterlijk (298), "juist in dit hoofdpunt... is het (boek) mislukt. Het geeft twee redenen waarom een kapitalistische maatschappij op zichzelf niet bestaan kan. Daarvan berust de een op een reken- en de ander op een redeneerfout." Vervolgens zegt Pannekoek (299), dat "een kapitalistische maatschappij kan bestaan zonder dat er kopers of markten nodig zijn, die buiten deze maatschappij staan. Men koopt (binnen deze puur-kapitalistische samenleving) eenvoudig alles van elkaar. Dit geldt voor een steeds zich vergrotende produktie onder accumulatie evengoed als voor een op gelijke omvang blijvende produktie." Het bovenstaande betekent niet, dat Pannekoek ontkent, dat het imperialisme een noodzaak voor het kapitalisme is. Met Rosa Luxemburg - en hij verklaart dat ook nadrukkelijk (300) - is hij van die noodzakelijkheid juist overtuigd. Niet daarover verschilt hij van mening met haar, maar over de vraag, wat onder "noodzakelijkheid" moet worden verstaan. Wat hij haar verwijt is, dat zij "een absolute, als het ware mechanische noodzakelijkheid, een dwangwet van een kapitalistische reproductie" (301) konstrueert. In een schitterend betoog licht Pannekoek, in de tweede helft van het bewuste "Nieuwe Tijd"-artikel, zijn bezwaar daartegen nader toe. Zijn uiteenzetting - waarvan hijzelf konstateert, dat zij de kern van de historisch-materialistische denkwijze raakt - is uitermate karakteristiek voor zijn wijze van maatschappijbeschouwing. In het middelpunt staat, gelijk in zovele van zijn theoretische verhandelingen, weer de fundamentele vraag, wat er nu eigenlijk precies bedoeld wordt wanneer er van sociale wetmatigheid gesproken wordt.

Pannekoek begint met een overzicht van de verschillende standpunten, die ten aanzien van het imperialisme door de toenmalige sociaaldemokraten worden ingenomen. Er zijn er, zegt hij, - hij noemt ze de sociaal-imperialisten - die evenals de imperialisten uit de bourgeoisie het imperialisme voor noodzakelijk houden. Zij bedoelen daar dan mee, dat men er zich niet tegen mag verzetten, omdat het de produktiviteit van de arbeid verhoogt en een hogere ontplooiing der produktiekrachten brengt. Er zijn er ook - hij noemt ze de sociaal-utopisten - die het imperialisme niet voor noodzakelijk houden. Deze beschouwen het als de, geenszins met de belangen van het overige kapitaal overeenstemmende, politiek van de zware industrie en de grote trusts. Zij geloven, dat het imperialisme vermeden kan worden en te vervangen is door een andere kapitalistische politiek.

Wat de eersten, de sociaal-imperialisten, met "noodzakelijk" bedoelen, aldus Pannekoek, is "noodzakelijk" in de zin van "wenselijk". Maar daartegenover staat "noodzakelijk" in de zin van "onvermijdelijk". In die betekenis gebruikt, houdt het woord geen waarde-oordeel in, zoals in het andere geval. Er wordt alleen maar mee bedoeld, dat iets niet anders kan.

Als de sociaal-utopisten zeggen, dat zij het imperialisme niet voor noodzakelijk houden, dan bedoelen zij twee totaal verschillende dingen tegelijkertijd: dat zij het niet wenselijk achten en tevens, dat zij de onvermijdelijkheid ervan betwijfelen (302).

Rosa Luxemburg wil de onvermijdelijkheid van het imperialisme bewijzen, dat wil zeggen, aantonen, dat het economisch noodzakelijk is, omdat het kapitalisme zonder imperialistische expansie niet zou kunnen bestaan. Betekent haar ongelijk, dat de sociaal-utopisten het bij het rechte eind hebben? Pannekoek beantwoordt die vraag ontkennend. Er bestaat, zegt hij, een andere, ook dwingende, noodzakelijkheid dan de alléén-economische. Wie slechts met de laatste rekening wil houden, huldigt het standpunt, dat het kapitalisme door zijn eigen krachten economisch onmogelijk wordt; dat het niet kan blijven voortbestaan eenvoudig omdat het raderwerk van het economisch leven niet meer wil lopen. Dat is een opvatting, die hij verwierpt.

Pannekoek zou Pannekoek niet zijn, wanneer hij zich bij zijn kritiek op een dergelijke zienswijze niet tevens afvroeg, waar zij vandaan komt. In zinnen die er blijk van geven, dat hij op dat moment (1916) al ver uitstijgt boven de traditionele sociaaldemokratische beschouwingswijze, merkt hij op, dat de gedachte aan een puur economisch einde der kapitalistische produktie bij de aanvang van het parlementaire tijdvak der arbeidersbeweging een belangrijke rol gespeeld heeft (303). Zij valt aldus te verklaren, dat uit de bijzondere ervaringen van een bepaalde periode algemene konklusies worden getrokken. Zij is, zo definieert hij, eenvoudig een weerspiegeling van de tijdelijke economische toestand uit de jaren 1880-1890, waarin de lange, in 1875 begonnen depressie loodzwaar op de maatschappij drukt. Zij vindt haar tegenhangster in de theorie, die de bijzondere aspecten van de in 1894 aanbreekende bloeitijd veralgemeent en die de alsdan heersende toestand als de enig normale en blijvende beschouwt.

Het zijn een economische ineenstortingstheorie en een sociale evolutieleer, die maatschappelijke veranderingen van een ontwakend zedelijk bewustzijn der mensen verwacht, welke hier tegenover elkaar staan, zo zet Pannekoek uiteen. Zowel de een als de ander worden door hem voor volkomen onjuist gehouden. Niet het zedelijk bewustzijn is de bron van het menselijk handelen, zo verklaart hij, de maatschappelijke verhoudingen zijn dat. Maar onder maatschappelijke verhoudingen moet heel wat meer worden begrepen dan economische verhoudingen alleen.

Maatschappelijke noodzakelijkheid, het "moeten" in de mensenwereld, is wat anders dan economische dwang tegen het willen in; het is dat, wat in de wereld der natuur de kausaliteit, het verband tussen oorzaak en gevolg heet: het feit, dat alles volgens vaste wetten gebeurt. Wanneer Pannekoek van een maatschappelijke noodzakelijkheid spreekt, bedoelt hij daarmee

niet een economische noodzakelijkheid, die geen andere keus overlaat, maar het oorzakelijk verband, dat tussen de economische toestanden en het willen en handelen der mensen bestaat. Het is déze noodzakelijkheid, die bij hem de achtergrond vormt van het imperialisme. Het is er, zegt hij, omdat de kapitalisten het willen (304).

Dit alles is zeker geen puur academische kwestie, waarvoor een halve eeuw en langer geleden een handvol intellectuelen zijn warm gelopen, doch die voor gewone stervelingen nauwelijks interessant zou zijn. Of het kapitalisme door een zuiver economische oorzaak ineen zal storten - of die nu gezocht moet worden in de onmogelijkheid om de geproduceerde meerwaarde te realiseren, dan wel elders - is een vraag, die in de arbeidersbeweging telkens opnieuw opduikt. De reden daarvoor heeft Pannekoek eigenlijk al aangegeven, waar hij over de samenhang van de oude ineenstortings-theorie met de crisis van de jaren '80 spreekt. In dat licht is het niet verwonderlijk, dat de ineenstortingsgedachte in de een of andere vorm zich steeds weer van de geesten meester maakt in tijden van neergaande konjunctuur.

In de jaren die onmiddellijk volgen op de eerste wereldoorlog en de Russische revolutie geloven velen, dat het kapitalisme zich in zijn "laatste crisis", in zijn "doodskrisis" bevindt. Als de revolutionaire strijd van de arbeiders in West-Europa aan kracht inboet, wordt die gedachte geleidelijk prijsgegeven. Alleen de Kommunistische Arbeiders Partijen (K.A.P.D. en K.A.P.N.), die in dit opzicht in het geheel niet onder invloed van Pannekoek blijken te staan, houden er hardnekkig aan vast. Zij beroepen zich daarbij meer dan eens op Rosa Luxemburg.

Een volmaakt andere theorie dan die van haar wordt in 1929 ontwikkeld door Henryk Grossmann. Hij leidt de ineenstorting van het kapitalisme niet af uit de onmogelijkheid de voortgebrachte waren af te zetten wanneer de niet-kapitalistische ruimte eenmaal verdwenen of te klein geworden is. Hij betoogt, dat zélf s wanneer dergelijke ruimte rijkelijk voorhanden blijkt, voortzetting der kapitalistische produktie niettemin onmogelijk is, doordat op een gegeven moment de hoeveelheid meerwaarde te klein wordt om nog verder te akumuleren.

Het lijvige werk (305) waarin hij zijn opvattingen ontvouwt verschijnt ongeveer op hetzelfde tijdstip, waarop een depressie aanbreekt zoals de wereld nog niet eerder heeft gekend. Gedeeltelijk moet daaraan natuurlijk de kolossale invloed worden toegeschreven, die ervan uitgaat (306). Deze beperkt zich geenszins tot Europa. In de Verenigde Staten beroept zich in 1933 de I.W.W. op hem (307); in 1934 verklaren de "United Workers of America" dat zijn theorie de basis kan vormen voor een nieuwe oriëntering van de arbeidersbeweging.

Als de Groep van Internationale Communisten eveneens onder de indruk van Grossmanns boek blijkt, houdt Pannekoek, die met deze groep nauwe kontakten heeft, voor haar een voordracht, waarin hij als zijn standpunt uiteenzet, dat ook diens theorie de toets der kritiek in geen enkel opzicht kan doorstaan (308). Hij werkt die voordracht vervolgens uit tot een artikel, dat gepubliceerd wordt in het eerste nummer van een theoretisch tijdschrift in de Duitse taal, dat de GIC in de loop van 1934 begint uit te geven (309).

In het bewuste opstel houdt Pannekoek zich niet alleen met Grossmann bezig. Hij gaat uit van de probleemstelling bij Marx en laat vervolgens nog eens weer de opvattingen van Rosa Luxemburg en de daarop door Otto Bauer geuite kritiek (310) de revue passeren, omdat Grossmann juist bij Bauer aanknoopt.

Op de aan Marx en Rosa Luxemburg gewijde paragraaf behoeven wij hier niet nader in te gaan. De inhoud ervan komt overeen met wat hij in 1916 over haar standpunt heeft geschreven. Hij licht zijn oordeel ook ditmaal weer toe met Marx'produktieschema's, waarin de schrijfster van "Die Akkumulation des Kapitals" een fout meent te bespeuren.

Pannekoeks mening, dat van de door Rosa Luxemburg bedoelde fout in de schema's totaal geen sprake is, wordt door Otto Bauer gedeeld. Deze, zo deelt Pannekoek mee, stelt een schema op, waarmee hij de gang van zaken bij de kapitalistische accumulatie gedurende een periode van vier jaar illustreert. Van "onverkochte waren", waarover Rosa Luxemburg zich de haren uit het hoofd trekt, blijkt daarbij niets. Het bewijs, dat géén probleem in de zin zoals zij dat bedoelt bestaat, is daarmee afdoende geleverd, schrijft Pannekoek. Hij voegt er even verderop aan toe, dat zij er dan ook niet veel anders tegenin kan brengen dan de honende uitroep, dat met kunstmatige getallenvoorbeelden alles gemakkelijk kloppend kan worden gemaakt. Het is hetzelfde povere verweer, dat Rosa Luxemburg tegen Pannekoek zelf heeft: "Op papier, dat wil zeggen op het papier van de "Bremer Bürgerzeitung", vinden de produkten natuurlijk gemakkelijk afzet" (311).

Alvorens zich nu tot Grossmann te wenden, die bij het door Bauer opgestelde schema aanknoopt, houdt Pannekoek zich nog even bezig met de - ze laatste. Bauer heeft namelijk niet alleen de rekenfout van Rosa Luxemburg nog eens aangetoond, hij heeft tevens de accumulatie van het kapitaal in verband gebracht met de groei van de arbeidersbevolking. En dat dan op een manier, waarop het wezenlijke karakter van het kapitalisme volledig wordt miskend. Dat Rosa Luxemburg haastig verklaart zich met de tabelarische berekeningen van Bauer niet te zullen inlaten (312) om zich met al haar kracht aan de weerlegging van zijn overige opvattingen te wijden, noemt Pannekoek dan ook niet alleen vanwege haar rekenkundige zwakte "vanzelfsprekend".

Dat de bevolkingstheorie van Bauer iets nieuws is, waarvan niet slechts in heel de socialistische literatuur, maar ook in de drie delen van Marx' "Kapital", zijn "Theorieën over de meerwaarde" of in zijn overige geschriften ook maar een spoor te vinden is, zoals Rosa Luxemburg uitroept, is juist, maar niet zo erg natuurlijk. Erger is het, dat Bauer de hele kapitaalsbeweging terwille van de arbeidersbevolking laat geschieden. Niet zozeer omdat bij Marx - precies omgekeerd - de arbeidersklasse er terwille van het kapitaal is, maar omdat ook de werkelijkheid precies het omgekeerde te zien geeft van wat Bauer stelt.

Als Rosa Luxemburg daartegen te velde trekt, vindt zij Pannekoek volledig aan haar zijde. Hij legt in zijn voor "Rätekorrespondenz" geschreven artikel de vinger op iets, dat zij vrijwel buiten beschouwing heeft gelaten. Dat bij Bauer, zegt hij, de accumulatie er alleen maar toe dient om de productie zo ver uit te breiden als door de bevolkingsaanwas wordt vereist en dat het kapitalisme bij hem alleen nog maar de functie heeft de mensheid van levensmiddelen te voorzien, spruit daaruit voort, dat Bauer het kapitalisme opvat als een nog niet-geordend, nog on-planmatig socialisme.

Rosa Luxemburg beging, zegt Pannekoek, een wetenschappelijke vergissing. Wat er met Otto Bauer aan de hand is, is heel wat anders. "Achter zijn economische theorieën komt het praktisch-politieke standpunt van het sociaal-demokratische centrum om de hoek kijken. Hij en zijn politieke vrienden voelen zich reeds als de toekomstige staatslieden, die de plaats zullen innemen van de huidige politici om de productie te ordenen. Het kapitalisme beschouwen zij om die reden niet als de volstreckte tegenstelling van een door de revolutie te verwezenlijken proletarische diktatuur, maar als een nog niet in goede banen geleide, voor verbetering vatbare vorm van levensmiddelenvoorziening."

Dat Pannekoek hier de arbeidersmacht als "proletarische diktatuur" aanduidt, komt doordat hij niet zoals sommigen van zijn geestverwanten in bedrijf of aan stempelokaal voortdurend discussies met andersdenkenden voert en derhalve minder dan zij in de omstandigheden verkeert, zich voortdurend scherp te moeten afgrenzen van diegenen, die met het begrip "proletarische diktatuur" een geraffineerde humbug plegen. Ook bij hem heeft in het midden van de jaren dertig deze term volstreckt dezelfde betekenis als "proletarische democratie". In latere jaren zal hij meer en meer aan die omschrijving - en liever nog aan "arbeidersdemocratie" - de voorkeur geven. Wat nu Grossmann betreft, deze - zo zet Pannekoek uiteen - heeft het door Otto Bauer voor vier jaar opgestelde schema verder uitgebreid. Hij komt aan de hand daarvan tot zijn konklusie, dat er bij voortgezette productie op steeds grotere schaal een moment aanbreekt waarop, door gebrek aan voldoende meerwaarde, de machine zal gaan haperen. De productie zal worden ingeperkt. Een deel van de arbeidersklasse wordt werkloos. Daardoor

blijft een deel van het kapitaal braak liggen. De geproduceerde hoeveelheid meerwaarde wordt dientengevolge nóg weer geringer; de accumulatiemogelijkheden worden nóg verder verkleind; de werkloosheid wordt nóg groter, enzovoort. Dat is wat Grossmann dan "de economische ineenstorting van het kapitalisme" noemt; de ineenstorting tengevolge van... de accumulatie.

Pannekoek zegt hiervan, dat dit nu net precies datgene is wat men vroeger "de grote Kladderadatsch" noemde: de zuiver mechanische ineenstorting van het kapitalisme, zonder ingreep van een revolutionaire klasse. Het heeft, zegt hij, niets met Marx en evenmin iets met de realiteit te doen. Dat komt doordat Grossmann bij het hanteren van zijn schema's allerlei willekeurige dingen vooropstelt en dan maar aan het rekenen slaat, in alle ernst gelovende op die manier te illustreren wat er in het kapitalistisch productieproces werkelijk geschiedt.

Weliswaar treft men, aldus Pannekoek, bij Grossmann een passage aan, die op het eerste gezicht de schijn wekt, dat hij - ofschoon hij het voor mogelijk houdt het tijdstip van de ineenstorting exakt te berekenen (!) - tóch oog heeft voor de strijd van de arbeiders; maar die schijn bedriegt.

Pannekoek rekent voor, dat de werkloosheid waarvan Grossmann spreekt, niet het resultaat is van reële economische ontwikkelingen, maar door Grossmann zélf geproduceerd wordt door de volstreckt willekeurige manier waarop hij met de schema's omspringt, aldoor vergetend, dat de schema's er niet terwille van de schema's zijn, doch dienen moeten om de werkelijkheid te illustreren.

Grossmann beweert herhaaldelijk, dat hij met zijn theorie voor het eerst de altijd misverstane "akkumulatie- en ineenstortingstheorie" van Marx op de juiste wijze heeft ontwikkeld en dat hij nauwkeurig de voetsporen van Marx drukt. Aan die bewering zet hij kracht bij met honderden Marx-citaten. In werkelijkheid, aldus Pannekoek, is er bij Marx niets van een ineenstorting zoals Grossmann die bedoelt te vinden en wat Grossmann met de citaten verricht is, verre van een bewijsvoering, niets anders dan een truc. De geciteerde passages hebben bij Marx bijna steeds op heel andere dingen betrekking dan die, in verband waarmee ze door Grossmann worden aangehaald; een beschuldiging, die Pannekoek niet verzuimt ook te bewijzen.

Soms ook, zo toont Pannekoek aan, staat er bij Marx net precies het tegendeel te lezen van wat er bij Grossmann te lezen valt. Tegenover diens opvattingen bijvoorbeeld, dat een tekort aan meerwaarde de krisisoorzaak zou zijn, leest men bij Marx, dat er van crisis sprake is door een teveel aan geakkumuleerde meerwaarde. En Grossmann - zo laat Pannekoek, met een verwijzing naar de bewuste passages, zien - verklaart de kapitaal-export op een manier, waarvan Marx uitdrukkelijk vaststelt, dat hij zo juist niet verklaard kan worden.

Een enkele maal, zo gaat Pannekoek verder, is ook Grossmann een licht opgegaan over de tegenspraak tussen zijn beschouwingen en die van Marx. Het is hem bijvoorbeeld opgevallen, dat er bij Marx voortdurend sprake is van een daling van de winst-voet, dat wil zeggen een vermindering van de meerwaarde in verhouding tot het geïnvesteerde (konstante plus variabele) kapitaal. Bij Grossmann echter is het niet de winst-voet die daalt, doch de hoeveelheid winst. Maar dat komt volgens Grossmann, omdat Engels, die na de dood van Marx de betrokken delen van "Das Kapital" voor de druk gereed heeft gemaakt, een vergissing heeft begaan.

Dat juist de hoofdstukken, waarin de daling van de winstvoet wordt behandeld, bij Marx' dood al voor de druk gereed lagen, is iets waar Grossmann gemakshalve maar overheen stapt. Dat het geen schrijffout kán zijn, omdat er bij Marx een gehele redenering wordt opgebouwd rond het feit, dat de winst juist absoluut stijgt niettegenstaande de verhoudingsgewijze vermindering, dat is voor Grossmann ook maar een kleine hindernis. Ze wordt koen door hem genomen met de bewering, dat Marx zélf zich daar blijkbaar heeft vergist. Een bewering, zegt Pannekoek, die het sluitstuk vormt van het bewijs, dat Grossmann van de hele Marx totaal niets heeft begrepen.

Zover gekomen stelt Pannekoek de vraag, hoe het wel te verklaren valt, dat een econoom als Grossmann de plank zo ver mis slaat. De oorzaak is, geeft hij ten antwoord, zijn gebrek aan historisch-materialistisch inzicht, zonder hetwelk de economie van Marx niet verstaan kan worden.

Pannekoek legt dan ook in dit opstel in "Rätekorrespondenz" nog weer eens uit, dat volgens Marx de ontwikkeling van de menselijke samenleving, dus ook de economische ontwikkeling van het kapitalisme, door een vaste noodzakelijkheid, gelijk een natuurwet, wordt bepaald. Maar tegelijkertijd is zij het werk van de mensen die daarin hun rol spelen. Voor de burgerlijke denkwijze is dat een tegenstrijdigheid. Naar Marx' opvatting zet alle maatschappelijke noodzakelijkheid zich door via de mensen. Dat betekent, dat het menselijke denken, willen en handelen - hoewel het voor het bewustzijn van het individu willekeurig schijnt - door de werkingen van de omringende wereld volledig wordt bepaald; slechts door de totaliteit van deze, hoofdzakelijk door maatschappelijke krachten bepaalde menselijke daden is er in de maatschappelijke ontwikkeling sprake van wetmatigheid. Daarom zijn de maatschappelijke krachten die de ontwikkeling bepalen niet uitsluitend economische (313).

Wie burgerlijk denkt, aldus Pannekoek, kan de noodzakelijkheid alleen maar opvatten als een kracht die buiten de mensen om werkt. Het kapitalisme is dan een mechanisch systeem, waarin de mensen als economische personen: kapitalisten, kopers, verkopers, loontrekkers, enz. hun rol spelen, doch overigens alleen maar passief hebben te verdragen wat het mecha-

nisme als gevolg van zijn innerlijke structuur voor hen in petto heeft. Een dergelijke instelling ziet Pannekoek al heel duidelijk aan de dag treden bij Grossmanns uiteenzettingen over het arbeidsloon. Grossmann polemiseert met grote heftigheid tegen Rosa Luxemburg, die volkomen terecht - en in overeenstemming met Marx, naar Pannekoek aantoonde - de waarde van de arbeidskracht als een rekbare grootheid opvat. Grossmann ziet het anders: het mechanisme bepaalt de economische grootheden; de worstelende en handelende mensen staan geheel buiten deze samenhang. De waarde van de arbeidskracht is volgens hem ónveranderlijk en zo iets "willekeurigs" dat de strijd van de arbeidersklasse daarop dan natuurlijk geen invloed kan uitoefenen!

Hier ziet men duidelijk, hoezeer theoretische inzichten direkt uitermate praktische zaken als loonstrijd en arbeidersverzet raken. En wat voor een loontheorie geldt, geldt in niet mindere mate voor de opvattingen omtrent het lot van de kapitalistische produktiewijze.

Wat zijn de praktische konsekventies, indien men het voor onjuist houdt, dat het kapitalisme aan zijn economische kwalen zal bezwijken?

Deze, antwoordt aan het begin van deze eeuw Tugan-Baranowski, dat men een andere samenleving ethisch moet funderen, omdat niets een ongestoorde voortgang der kapitalistische produktie in de weg staat.

Aan Tugan-Baranowski, die het voortbestaan van het kapitalisme niet in twijfel trekt, én aan Grossmann, die van zijn puur economische ineenstorting overtuigd is (maar Tugan's konklusie volkomen onderschrijft) antwoordt Pannekoek, dat het verwerpen der "ineenstortingstheorie" geenszins betekent, dat aan de huidige maatschappijvorm het eeuwige leven moet worden toegeschreven; dat het fundament van een andere samenleving in de huidige gezocht moet worden inplaats van in de ethiek, omdat iedere nieuwe maatschappij in de schoot van de oude wordt geboren en dat het kapitalisme alleen maar kan worden vernietigd door de klassenstrijd van de arbeiders.

Van die klassenstrijd van de loonarbeiders is het marxisme de theoretische uitdrukking. Uit datzelfde marxisme het "eeuwige" karakter van de loonarbeid te distilleren - zoals Tugan doet, die bij het opstellen van zijn voor het kapitalisme zo geruststellende prognose van Marx' produktieschema's uitgaat - is in Pannekoeks ogen een even groot huzarenstukje als daaruit - op de manier van Grossmann - tot een mechanische ineenstorting te konkluderen.

Wat, zo vraagt Pannekoek in feite, is van Grossmanns opvatting de praktische konsekwentie?

Deze, antwoordt hij, dat zij de "overbodigheid" proklameert van een optreden, waartoe de arbeiders telkens weer opnieuw door de maatschappelijke werkelijkheid worden genoopt.

Hoort u lezer, in gedachten, de reacties van diegenen, die in het dikke boek van de hoogleraar Grossmann in de categorie der meerwaarde producerende loontrekkers worden gerangschikt?

"Wablief? Is de loonhoogte iets, waaraan wij toch niets kunnen veranderen? Is het raadzamer om te wachten op de grote Kladderadatsch? Meener de professor, u kunt ons nog veel méér vertellen! "

Maar wordt er dan in het boek van Henryk Grossmann aan de strijd van de arbeiders werkelijk totaal geen plaats toegekend?

Formeel wél, zegt Pannekoek, maar praktisch is dat van geen betekenis, want de economische catastrofe blijft desondanks het wezenlijke en de organisatie van de nieuwe maatschappij wordt de mensen als het ware opgedrongen, is geenszins het produkt van hun omwentelende, praktisch-kritische praktijk. Pannekoek noemt dat een ideale theorie voor partijen met zogenaamd socialistische doeleinden, die van een zelfstandig revolutionair optreden der massa's weinig moeten hebben en die er op uit zijn de een of andere plan-ekonomie te realiseren; een ideale theorie voor radikale intellectuelen, die de onhoudbaarheid van het kapitalisme graag erkennen, maar die het feit, dat zij in een dergelijke ekonomie de positie van een nieuwe heersende klasse zouden innemen, hardnekkig weigeren te begrijpen.

Met socialisme heeft, volgens Pannekoek, dat alles niets te doen. Het socialisme kan alleen maar verwezenlijkt worden door de arbeidersklasse zélf, die in haar dagelijkse strijd de methoden en de organen zal moeten ontwikkelen, waarmee zij de maatschappelijke produktie zélf ter hand kan nemen. "De zelfbevrijding van het proletariaat", zo slingert Pannekoek de theoretici van de doodskrisis en de puur ekonomische catastrofe in het gezicht, "dát is de ineenstorting van het kapitalisme" (314).

BESCHOUWINGEN OVER HET ONTSTAAN VAN DE MENS INVLOED VAN DIETZGENS KENNISTHEORIE OP PANNEKOEK

Aan het eind van zijn leven keert Anton Pannekoek met zijn studie over "Het ontstaan van de mens" (315) terug tot hetzelfde onderwerp, dat hem in zijn jonge jaren boeide toen hij zijn brochure "Darwinisme en Marxisme" schreef. Er is tussen dat jeugdwerk en zijn laatste omvangrijker beschouwing over de mens en zijn ontwikkeling een groot aantal punten van overeenkomst en tegelijkertijd een belangrijk verschil.

Dat laatste - het verschil dus - moet niet dáár worden gezocht, waar men het op het eerste gezicht schijnt te zullen vinden. Als de schrijver aan het slot constateert, dat een zich verdiepen in de maatschappelijke krachten, die een beslissende rol spelen in een van de laatste ontwikkelingsfasen der mensheid, te ver buiten het bestek van de natuurwetenschap valt en dat daaraan om die reden in het boekje geen plaats kan worden ingeruimd, dan is dat formeel natuurlijk juist. Maar het is een formele juistheid, die bovenal vermeld schijnt om een publikatie van Pannekoeks uiteenzettingen door de afdeling natuurkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te rechtvaardigen.

De strikte scheiding tussen natuur- en maatschappijwetenschappen is iets, dat door Pannekoek zelf niet wordt aanvaard. Hij heeft steeds behoord tot degenen, die het verband tussen natuur- en maatschappijwetenschappen op de voorgrond plaatsen. Het aantonen van dat verband was juist het onderwerp van zijn vroege publikatie over "Darwinisme en marxisme", evenals het, op een wat andere wijze behandeld, het onderwerp vormde van zijn op-

stel "Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd" in "De Nieuwe Tijd" van 1917. Men vindt in "Het ontstaan van de mens" vele plaatsen, waarin dezelfde zienswijze naar voren komt. Niet in dát opzicht is er dus een onderscheid tussen het vroege en het latere werk.

Het verschil is dit, dat in "Darwinisme en marxisme" de overeenkomst in methode tussen beide gebieden van wetenschap geschetst wordt, in "Het ontstaan van de mens" die gemeenschappelijke methode op een bepaald gebied van onderzoek wordt toegepast.

Die toepassing is bij Pannekoek verre van een zuiver natuurwetenschappelijke aangelegenheid. Voor zover hij in hoofdstukjes als die over "Het denken", "De spraak en het denken", "Het werktuig en het denken" en "Het werktuig en de spraak" nader ingaat op datgene, waarin zich de menselijke denkbaarheid van die der dieren onderscheidt, en voor zover hij aantoont, dat niet betere hersenen tot werktuiggebruik leiden of de taal doen ontstaan, maar dat er tussen denken, werktuiggebruik en taal een onlosmakelijk verband bestaat - dat zij als het ware een eenheid vormen (316) en elkaar wederkerig bepalen en beïnvloeden - in zoverre hebben zijn op het eerste gezicht puur natuurwetenschappelijke uiteenzettingen een duidelijk te herkennen maatschappelijke betekenis.

Dat blijkt bijvoorbeeld al dadelijk daaruit, dat hij aantoont, hoe het de maatschappelijke beperktheid, dat wil zeggen het behoren tot een zekere sociale klasse is, die aan sommige onderzoekers belet heeft bepaalde kanten van een vraagstuk of zelfs het bestaan daarvan te zien, zodat zij diens gevolg in de onmogelijkheid verkeerden de richting te onderkennen waarin de oplossing ervan moest worden gezocht.

Het is hetzelfde, wat hij ook al in 1905 verkondigt, wanneer hij opmerkt, dat "een boven de partijstrijd staande wetenschap... een fictie" is en dat men "om de wetenschap... verder te brengen, zich los moet maken van de geestelijke gemeenschap met de burgerlijke geleerdenwereld" (317).

In "Het ontstaan van de mens" komt hij met duidelijke voorbeelden aan- dragen. Zo verwijt hij de Britse onderzoeker Charles Bell (318), dat "de praktische arbeid met werktuigen, de handenarbeid der miljoenen diè de goederen produceren"... "geheel buiten zijn gezichtskring" lag en dat daarom zijn beschrijving van de hand als menselijk "werktuig" naar de strekking onvolledig is. Het treedt ook aan het licht, waar hij een onderzoeker als Otto Jespersen verwijt (319), de spraak als een "luxé" op te vatten en hem karakteriseert als "de moderne intellectueel, die zo ver van het maatschappelijke arbeidsproces afstaat, dat hij daarin alleen minderwaardig prozaïsch bedrijf ziet".

Pannekoek keert zich tegen alle opvattingen, die in de menselijke geest de bron zoeken waaruit het ontstaan van de mens zou moeten worden verklaard. Hij bewijst, dat dergelijke zienswijzen "geen verder inzicht in het

probleem openen", omdat "de eigenlijk werkende krachten buiten het gezicht blijven" en "het ontstaan van de mens als speciaal vraagstuk niet naar voren komt" (320).

Het is na het bovenstaande niet meer dan begrijpelijk, dat Pannekoek zich met voor zijn doen vrij scherpe spot uitlaat over een geleerde als Klaatsch, die "op naïeve wijze het leidersprincipe op de mens van de oertijd toepast" (321) en de aanvoerder van de horde niet enkel het vuur, maar ook het abstracte denken en de spraak laat uitvinden; of een man als Weinert, die meent, dat de oermensen, vóór zij het vuur kenden maar wat rondlummelden en niets te doen hadden. "Hoe ver", zegt Pannekoek (322), "moet hij niet van de werkelijkheid van het praktische leven afstaan, wanneer aldus het besef geheel ontbreekt, dat steeds tot nog toe de mens slechts door voortdurende arbeid zijn levensonderhoud kon verzekeren en dat zeker nog meer het leven van de oermensen een doorlopende zware inspanning was tot het zoeken van voedsel en het afweren van roofdieren."

Het zijn dergelijke uiteenzettingen, die Pannekoeks werkje over het ontstaan van de mens een betekenis verlenen, niet slechts voor het speciale vakgebied waarop het betrekking heeft, maar ook voor de maatschappijwetenschap in het algemeen en voor de arbeidersbeweging in het bijzonder.

Over de voortdurende arbeid, waarmee de mens tot dusver zijn bestaan heeft moeten opbouwen spreekt Pannekoek ook nog op een andere plaats en hij legt daar dan een nauw verband met het klimaat. Hij publiceert in mei 1955 in "Funken" (323) een klein opstel, waarin hij zich wendt tot H. Rabasseire, die in een vroegere aflevering van dat tijdschrift met klem de luiheid "een recht van de mens" noemt en daarbij aanknoopt aan een "klassiek" geschrift uit de beginperiode van het moderne socialisme (324). Pannekoek zegt, dat "men bedenken moet, dat de noodzakelijkheid van de arbeid niet door het een of andere 'arbeidsethos'... wordt opgelegd, doch door de natuur zelf. De arbeid moge door de uitbuiting tot een nimmer ophoudende kwaal geworden zijn, oorspronkelijk was zij een gebod van de natuur... Hoe de mens ten opzichte van zijn arbeid staat hangt in de eerste plaats van het klimaat af... Omdat in het hete klimaat de behoeften gering zijn en de natuur meestal haar gaven rijkelijk verstrekt, kon de mens gemakkelijk zijn neiging tot nietsdoen volgen... Daarentegen kon in het koelgematigde klimaat van Midden-Europa aan de natuur slechts door ingespannen arbeid een levensonderhoud worden ontrukkt."

"Hier kwam nu", zo vervolgt Pannekoek, "als de vrucht van geestelijke inspanning, de techniek als bevrijdende kracht te hulp. 'De machine is de grote bevrijdster van de mensen uit de slavernij'. 'De machine heeft de dubbele taak: de produktie en daarmee de aardse goederen te vermeerderen en tegelijkertijd de arbeid te verminderen en te milderen. Door vermeerdering

van de produktie zal de machine een einde maken aan de nood, door vermindering van de arbeid zal ze de slavernij breken'. Met deze woorden brengt R.N. Coudenhove Kalergi, de bekende strijder voor de eenheid van Europa, in zijn lezenswaardige boekje "Revolutie door techniek" de betekenis van de technische vooruitgang naar voren. Hij is geen socialist en hij kent de klassenstrijd niet; daarom moeten wij op zijn woorden een aanvulling geven: de machine in handen van het kapitaal heeft de arbeid zwaarder gemaakt; de machine in handen van de arbeiders zal tegelijk met de nood ook een einde maken aan de slavernij van de arbeid."

Ziedaar een uiteenzetting, die omdat zij over de mens, zijn arbeid en zijn techniek, dat wil zeggen zijn werktuigen gaat, in nauwe betrekking staat tot de stof in "Het ontstaan van de mens". Maar in Pannekoeks laatste grotere studie gaat het natuurlijk over primitieve mensen en over de primitieve werktuigen, die door hen werden gemaakt, doch welke op hun beurt - en daar juist legt de schrijver de volle nadruk op - mede de eerste mens pas volledig tot mens gemaakt hebben.

"Het is gebleken", zegt Pannekoek, als hij aan het einde van zijn boekje zijn bevindingen systematisch begint samen te vatten (325), "dat de wezenlijke kenmerken, die de mens van de dieren onderscheiden (werktuigengebruik, spraak en denkvermogen - C.B.), alle in nauw verband met elkaar staan. Ze zijn van elkaar afhankelijk; elk heeft de andere nodig als voorwaarde voor zijn bestaan en ontwikkeling. Gebruik en vervaardiging van werktuigen is niet mogelijk zonder een denkvermogen om ze te hanteren en uit te vinden; is niet mogelijk zonder spraak om ze voor te stellen en aan te duiden. Zonder de stuwende kracht van het werktuig zou echter de geest zijn blijven slapen in onbewustheid, en zouden de woorden niet hun vaste bepaaldheid hebben gekregen. Het abstracte denkvermogen had zich nooit kunnen ontwikkelen zonder de taal; maar de taal stelt voor haar gebruik en ontwikkeling denkvermogen voorop."

Verder, op dezelfde plaats: "Wanneer enige verschijnselen elkaar als voorwaarde voor bestaan en groei nodig hebben, dan kunnen zij zich slechts gezamenlijk in voortdurende onderlinge inwerking ontwikkelen. Elk verschijnsel, elke eigenschap in de levende natuur heeft een zekere speelruimte van toevallige variaties; en bij een kausale betrekking brengt verandering van het ene een overeenkomstige verandering van het andere mede. Een kleine stijging in een der vermogens brengt een toename in de andere afhankelijke vermogens, en deze toename werkt weer terug op het eerste om dit te versterken. Zo moeten zij alle, bij overigens gunstige omstandigheden, in kleine stappen voortgaan, die elkaar steeds verder voortstuwten en opvolgen, elk oorzaak en drijfkracht zowel als gevolg in een gemeenschappelijke ontwikkeling. Werktuig en taal zijn niet op een zekere tijd uitgevonden; het denkvermogen is niet een wonderschepping, spontaan ont-

staan."

Eerder in zijn boekje onderzoekt Pannekoek de hier in kausaal verband met elkaar gebrachte ontwikkelingen uitvoeriger en afzonderlijk. Hij analyseert stuk voor stuk de betrekking tussen het werktuig en de taal, tussen de taal en het denken en tussen het denken en het werktuig. Als hulpmiddel bij de gemeenschappelijke arbeid met werktuigen is de spraak ontstaan. Maar spraak en menselijk denken zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden, het een is niet denkbaar zonder het andere; rede zonder taal is niet volledig en bij de vorming van de rede speelt de taal een rol.

Bij het ontstaan van het menselijk denken uit de geestelijke processen van de dierlijke voorouders, zegt Pannekoek in overeenstemming met de door hem geciteerde Duitse geleerde Ludwig Noiré, is van het werktuig een sterke stoot uitgegaan. Het werktuiggebruik leidt tot zelfstandigheid van het denken. Het werktuig schuift zich tussen de mens en de buitenwereld: zijn handelen neemt een nieuwe weg; dan moet ook de gedachte een nieuwe weg inslaan. Het handelen volgt een omweg (via het werktuig); dus moet ook het denken een omweg nemen en dat omwegkarakter is nu juist een van de al eerder gevonden kenmerken van de menselijke geest (326).

Wat hier door Pannekoek wordt ontwikkeld is overigens geen recent door hem verworven inzicht. Het is slechts de verdieping van een opvatting, die hij zich al lang geleden heeft eigen gemaakt. Al in zijn Berlijnse tijd, nadat hij een voor "Die Neue Zeit" door hem geschreven artikel over "Der theoretische Kulturkampf" tot zijn brochure over marxisme en darwinisme heeft omgewerkt, houdt hij zich in aansluiting daarop in diverse voordrachten voor arbeiders met het ontstaan van de mens bezig. Daar betoogt hij al: "... terwijl (de hand van) de mens, inplaats van onmiddellijk toe te slaan, naar het werktuig, naar het wapen gaat, gaat ook de gedachte via een omweg, via het werktuig. O m d a t de mens werkelijk in de praktijk de omweg volgt, d a a r o m moet ook de gedachte ook deze weg inslaan" (327).

"Het ontstaan van de mens" strekt tot het bewijs, dat de mens datgene wat hij is door het werktuiggebruik is geworden en dat de in het werktuig opgesloten mogelijkheden de verklaring vormen voor de buitengewone ontwikkeling die de mens sedertdien heeft doorgemaakt. Voorafgegaan is natuurlijk de vorming van het menselijk lichaam, het ontstaan van de mens als diersoort, datgene, wat men de "biologische anthropogenese" zou kunnen noemen, de enige, die in het "Handwörterbuch der Naturwissenschaften" onder het woord "Anthropogenese" wordt behandeld. Maar deze "biologische anthropogenese", zo betoogt Pannekoek, heeft geen betrekking op datgene waarom het eigenlijk gaat.

Het ontstaan van de mens is geen biologisch vraagstuk: de biologische wetten, die het dierenleven beheersen, zijn bij de mens in sterke mate op de achtergrond gedrongen. Het is evenmin een vraagstuk van de volkenkunde:

de laagste rassen die zij ons doet kennen, zijn reeds hoog ontwikkelde eindvormen, vergeleken met de primitieve oermensen. Ook het onderzoek van overblijfselen en vroege resten kan het probleem niet oplossen, zomin als de vergelijkende psychologie de diepe kloof tussen de mens en de dichtst bij staande dieren vermag te overbruggen (328).

"Het maatschappelijk samenleven", aldus het standpunt van Pannekoek, "is de kern en de basis van alle denken, alle geestelijke ontwikkeling, alle cultuur der mensheid". Hij laat daarop volgen (329), dat "dit de gebrek-kigheid toont van de filosofische denkwijzen en stelsels, die van het individu, van het persoonlijke bewustzijn uitgaan. Een filosofie, die het denken als een enkel individueel proces beschouwt, kan het wezen daarvan slechts onvolkomen benaderen. Wanneer de wijsgeer uitgaat van zijn eigen persoonlijk bewustzijn als grondfeit, om dan langs de weg van kritische twijfel logisch het bestaan van zijn medemensen te bewijzen, wordt de werkelijkheid eigenlijk op de kop gezet. Het blijft hem onbewust, dat de eenvoudigste denkfeiten, waarvan hij uitgaat, reeds een collectief karakter hebben, dat in de eerste abstracties, waarmee hij werkt, reeds een maatschappij, een menselijke gemeenschap, haar neerslag heeft gevonden; dat elk woord, elk begrip, elke gedachte, die hij bij zich vindt en waarvan hij uitgaat als "het gegevene", gegeven is door het gemeenschapsleven." Wat men hier leest is het strenge requisitoir van het historisch-materialisme tegen de burgerlijke visie!

In bovenstaande regels, maar ook op tal van andere plaatsen van "Het ontstaan van de mens", is de invloed van Josef Dietzgen duidelijk te bespeuren. Dat geldt trouwens in niet mindere mate voor Pannekoeks overige werk. Het geldt voor het opstel over "Het historisch materialisme", dat hij in 1919 in "De Nieuwe Tijd" publiceert (330) evenzeer als voor de beschouwingen, waarmee hij in 1901 zijn medewerking aan dit blad begint. Hij noemt daar (331) de kennisleer van Dietzgen "een proletarische filosofie" en hij karakteriseert Dietzgen zélf als "de voltooiër van het werk van Kant, zoals Marx de voltooiër is van het werk van Adam Smith."

Dit oordeel over Dietzgen is gunstiger dan dat van Marx en Engels. In zijn geschrift "Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie" zegt de laatste weliswaar, dat de materialistische dialektiek niet slechts door Marx en hem, maar geheel onafhankelijk zowel van hen beiden als van Hegel ook nog ontdekt is door een Duitse arbeider, die luistert naar de naam van Josef Dietzgen. Doch uit de tussen Marx en Engels gevoerde correspondentie blijkt (332), dat zij over diens werk toch bepaald niet in alle opzichten geestdriftig waren.

Pannekoek constateert in zijn "Lenin als filosoof" (333), dat "Marx en Engels .... het niet met alles wat hij (Dietzgen) schreef eens waren; zij ver-

weten hem, dat hij teveel in herhalingen verviel en zij vonden zijn uiteenzettingen dikwijls verward. Het valt te betwijfelen of zij wel volledig begrip hadden voor de kern van zijn redenering, die zo sterk verschilde van hun eigen redeneertrant."

"Inderdaad", vervolgt Pannekoek, "formuleert Marx zijn nieuwe inzichten zeer nauwkeurig en met scherpe logica; Dietzgen echter is er voornamelijk op uit om zijn lezers over het probleem van het denken zélf aan het denken te zetten. Daarom herhaalt hij zijn argumenten opzettelijk in vele vormen, laat de keerzijde zien van wat hij betoogd heeft en wijst bij iedere waarheid die hij ontwikkelt ook de grenzen van die waarheid aan, omdat hij niets zo zeer vreest dan dat de lezer de een of andere verhandeling als een soort van dogma zal aanvaarden. Op die wijze geeft hij een praktisch lesje in dialektiek. Ofschoon hij in zijn latere geschriften dikwijls vaag is, vormen zijn eersteling "Het wezen van de menselijke hoofdarbeid" (1869) en zijn later verschenen "Zwerftochten van een socialist in het gebied van de kennis-theorie" (1877), alsmede enkele kleinere publikaties, schitterende bijdragen tot de kennisleer. Zij vormen een wezenlijk bestanddeel van de totale wereldbeschouwing, die wij met de naam marxisme aanduiden."

"Op de vraag", zo schrijft Pannekoek hier verder (334), "waar de ideeën vandaan komen, antwoordt Marx, dat zij uit de ons omringende werkelijkheid stammen; op de vraag hoe de indrukken van de buitenwereld in ideeën worden omgezet, geeft Dietzgen antwoord. Marx laat zien hoe de produktieverhoudingen de inhoud van het denken veranderen; Dietzgen onderzoekt de wetten van het denken zélf."

Volgens Pannekoek (335) zijn Marx en Engels nooit volledig tot de werkelijke inhoud van Dietzgens kennistheoretische vaststellingen doorgedrongen, omdat zij te zeer vastgeroest zaten in de probleemstellingen uit de tijd van de direkt na Hegel optredende wijsgerige school. Pannekoeks instelling ten opzichte van Dietzgen heeft echter niets te maken met die, vooral door Ernst Untermann vertegenwoordigde richting, die in Josef Dietzgen de verkondiger ziet van een meer omvattende leer, van wijder strekking dan die van Marx, die slechts een beperkt sociaal-ekonomisch gebied omvatten zou. Untermann, die door Pannekoek (336) voor een "oppervlakkig niet-marxist" gehouden wordt, meent dat Dietzgen "niet slechts het dialektische materialisme (zelfstandig) heeft ontdekt, doch deze theorie bovendien over haar maatschappelijke grenzen heen heeft ontwikkeld tot een dialektische kennisleer en wereldbeschouwing" (spatiëring van mij - C.B.) (337). Tegen die filosofische aanmatiging is met name Franz Mehring krachtig van leer getrokken. Met zijn kritiek op Untermann is Pannekoek het volledig eens. Maar over Dietzgen zélf verschilt hij toch ook met Mehring wel van mening. Ook die, vindt hij (338), heeft nooit veel van hem begrepen.

Pannekoek zelf kwam door het lezen van Dietzgen tot een klaarder inzicht

in het marxisme en zijn verhouding tot de kennistheorie (339). Dat hangt ongetwijfeld daarmee samen, dat niemand zó helder als Dietzgen het verschil uiteengezet heeft tussen het bijzondere en het algemene, dat van zoveel betekenis is, zowel voor een juist inzicht in de functie van de menselijke hersenarbeid als voor een goed begrip van wat maatschappelijke ontwikkelingswetten nu eigenlijk zijn en hoe ze moeten worden opgevat. Waarschijnlijk zou Pannekoek zonder dat van Dietzgen verkregen inzicht een boekje als "Het ontstaan van de mens" nooit hebben kunnen schrijven. Zeker is, dat hij aan zijn klaar begrip van de sociale wetmatigheid bovenal zijn betekenis dankt als marxistische theoretikus.

DE ARBEIDERSRADEN

Als in 1946 Pannekoeks boek over de arbeidersraden het licht ziet, dan verklaren de Nederlandse uitgevers in hun voorwoord, dat de auteur daar in een beeld tekent van honderd jaren arbeidersbeweging en samenvat, wat er uit de in die periode opgedane ervaringen valt af te leiden, zowel voor de strijd van de proletarische klasse op dat ogenblik als voor de strijd die haar nog te wachten staat. Hetzelfde zegt, in andere bewoordingen ook Paul Mattick als hij na Pannekoeks dood in een herdenkingsartikel in enkele woorden de betekenis van genoemd werk weergeeft: "Het maakt de balans op van zowel de theorie als de praktijk der internationale arbeidersbeweging en schetst de veranderingen die zich in diverse landen afzonderlijk in het kapitalisme hebben voltrokken evenzeer als de veranderingen in het kapitalisme in zijn totaliteit" (340).

Hoezeer zo'n opmerking over de betekenis van Pannekoeks uiteenzettingen over de toekomstige arbeidersstrijd volkomen op haar plaats is, kan gemakkelijk aan een enkel voorbeeld worden gedemonstreerd. Hij betoogt op een gegeven moment (341), dat het onvermijdelijk is, dat elke ontplooiing van arbeidersmacht, elke massale strijd, de felste weerstand opwekt bij de heersende klasse en hij behandelt vervolgens de vraag of de arbeiders in een dergelijke strijd enige kans hebben.

"Het is niet waar", schrijft hij, "dat door een gewelddadige onderdrukking van hun organisaties alles verloren is. Deze zijn slechts de uiterlijke vorm van wat in hun binnenste leeft... In hun harten blijft dezelfde solidariteit

leven ... dezelfde toewijding als tevoren, nu nog versterkt door de hogere daaraan gestelde eisen; en zij zullen vormen weten te vinden, waarin deze zich kunnen uiten. Als deze innerlijke krachten sterk genoeg zijn, kan geen geweld van boven ze breken. Als de arbeiders de nederlaag lijden, is het doordat ontmoediging meester over hen wordt. Regeringsmacht kan niet de miljoenen dwingen om te werken. Zij kan daden verbieden en verhinderen: vergadering, demonstratie, aktie; maar dat alles werkt alleen als middel tot intimidatie, om hun eenheid te breken. En het hangt van de innerlijke kracht van de arbeiders af of dat slaagt. Ongetwijfeld worden daarbij de hoogste eisen aan deze krachten van moed en karakter gesteld. Maar juist daardoor worden zij gespannen tot de hoogste graad, als staal in het vuur."

Meer dan tien jaren voor het zich allemaal voor de ogen van de tijdgenoten voltrekt, beschrijft Pannekoek hier in algemene termen een proces, dat men - vrijwel exakt zoals hij het schildert - konkreet heeft kunnen waarnemen tijdens de slotfase der Hongaarse revolutie van 1956. Het geweld van de door Janos Kadar te hulp geroepen Russische tanks kan wel het verzet der Hongaarse intellektuelen en middengroepen breken, maar niet de kracht van de Hongaarse arbeiders. Vele dagen nadat de bolsjewistische troepen van generaal Iwan Serow op de 4e november de regering van Imre Nagy hebben uitgeschakeld, is het werk in Hongarije nog altijd niet hervat. De stakende arbeiders zetten hun revolutionaire strijd onverschrokken voort. Tegenover hen staat Kadars kontra-revolutionair bewind volkomen machteloos. Het mist ieder werkelijk gezag. Maanden later is de, in het verborgene zo goed en kwaad als het gaat in functie gebleven, Centrale Arbeidersraad van Boedapest - en ook andere raden - ontwijfelbaar nog steeds de grootste autoriteit in het land. Niet met de wapens, doch pas met arglistige methoden lukt het ze te ontbinden (342).

Wat nu het boek betreft, dat deze kracht van de arbeiders met de scherpte van een ontleedmes blootlegt, Pannekoek maakt daarin inderdaad als het ware de rekening op van heel de voorafgaande periode, waarin hij moeizaam zijn inzichten heeft gewonnen. Hij doet dat op een wijze, die voor hem uitermate karakteristiek is, dat wil zeggen, met een oog gericht op de methode en met het andere oog gericht op de praktijk.

Van de methode bijvoorbeeld is sprake, wanneer hij opmerkt (343), dat "theorie nooit uit zichzelf inzichten kan scheppen" maar "moet wachten op de ervaring, uitgaan van de praktijk, om deze samen te vatten in begrip, te verklaren en er verdere konsekwenties op te bouwen." Men herkent hierin gemakkelijk datgene, wat wij in de voorafgaande bladzijden herhaaldelijk als Pannekoeks opvatting omtrent de werkelijke taak van het maatschappelijk onderzoek, omtrent het kenmerkende der sociale wetten hebben beschreven.

In "De arbeidersraden" verbindt hij daaraan op de bewuste plaats de konklusie, dat "feitelijke zwakte van de arbeiders en van hun strijd zich ook openbaart in de zwakte van de theorie". Hoe hij dat bedoelt licht hij dan vervolgens toe aan de hand van het verloop van de discussie over de massastaking. Reeds vóór de eerste wereldoorlog, zo vertelt hij, worden werking en betekenis van massa-stakingen erkend op grond van de ervaringen tot aan die tijd. Min of meer massale stakingen zijn er al geweest en dus kan, in beginsel, een inzicht in haar verste werkingen zich vormen. Wat er ontstaat is een schematische voorstelling van primitief-onschuldige vormen van massa-strijd, die later geenszins blijken te beantwoorden aan de werkelijkheid. De toenmalige discussie is beperkt door een gemis aan een klaar beeld en dat moet ertoe leiden, dat de gedachtenwisseling in die tijd zonder werking blijft.

Elders ontwikkelt hij ditzelfde in feite nog eens op een andere manier. Hij deelt daar (344) mee, dat Henriëtte Roland Holst, op aansporing van Kautsky, een boekje schrijft over het probleem van de algemene werkstaking (345), waarin van de toenmalige stand van het vraagstuk een keurig historisch overzicht wordt gegeven. Het geschrift ontmoet veel waardering, tot op het moment, dat - iets meer dan een jaar daarna - Rosa Luxemburg, aan de hand van de indrukken die zij in de Russische revolutie van 1905 heeft opgedaan, haar "Massastaking, partij en vakverenigingen" (346) publiceert. Als die laatste brochure is verschenen, konstateert Franz Mehring, tijdens een gesprek in een treincoupé waarin zich ook Pannekoek bevindt, dat daarbij vergeleken het werkje van Roland Holst "tot een water-en-melk-papje verbleekt". Dit harde oordeel houdt Pannekoek voor juist. De Russische revolutie van 1905 heeft geheel nieuwe vormen van massastaking laten zien, die tot aan dat tijdstip onbekend zijn. Na de koele, nuchtere analyse van de oude vormen door Henriëtte Roland Holst werkt de brochure van Rosa Luxemburg "als een vurige stormwind, die de solide Duitse arbeidersbeweging in vlam dreigt te zetten". Met andere woorden, wat de ene schrijfster (nog) niet kan, dat kan de andere korte tijd later wél, door nieuwe ervaring daartoe in staat gesteld.

Het nauwe verband tussen de praktijk van de strijd en de hoogte der theorie laat zich natuurlijk aan een betrekkelijk simpel voorbeeld als hier gekozen is gemakkelijk genoeg aantonen. Moeilijker wordt het, wanneer men het oog richt op veel abstrakter vraagstukken, zoals dat van de akkumulatie, dat door Rosa Luxemburg, of dat van de goudproduktie, dat omstreeks dezelfde tijd (1912/1913) door de Hongaarse, later Russische ekonoom Varga is aangesneden. Maar ook ten aanzien daarvan geldt, volgens Pannekoek, dat de onklarheid des te groter is, naarmate de arbeidersbeweging meer in haar kinderschoenen staat.

Dat niet te beseffen, brengt Van Ravesteyn er toe, de theoretische verwarring, die er aan de vooravond van de eerste wereldoorlog over een aantal kwesties blijkt te heersen, aan de persoonlijke onbekwaamheid der theoretici toe te schrijven (347). Hij beschouwt hen, die het in de kolommen van "Die Neue Zeit", de "Bremer Bürgerzeitung" of de "Leipziger Volkszeitung" met elkaar aan de stok hebben, als mensen die het behoren te weten en hij acht het feit dat - Pannekoek inbegrepen - géén hunner het blijkbaar precies weet een even onverkwikkelijk als beschamend schouwspel. Dat Pannekoek zich terzake van de goudproduktie min of meer bij de zienswijze van Kautsky aansluit, ofschoon er juist tussen hen beiden over de massastaking, het probleem van de vernietiging van de staat en de strijd tegen het imperialisme of tegen het Pruisische drieklassen-kiesrecht de scherpst mogelijke tegenstellingen zijn, vindt Van Ravesteyn maar een vreemde zaak. Het is hem bekend, dat Rosa Luxemburg op de nauwe samenhang tussen het theoretische en het praktische standpunt met nadruk heeft gewezen. Hoe zit het nu?, vraagt hij zich af. Is die samenhang een sprookje of is de theoretische chaos een gevolg daarvan, dat de theoretici de materie niet beheersen, omdat er iets ontbreekt aan hun theoretische capaciteit? (348).

Zeventien jaar tevoren heeft ook Pannekoek al gekonstateerd (349), dat "de scheidslijnen in de praktische en theoretische strijd niet (altijd) samenvallen". Dat schijnt met de nauwe samenhang tussen theorie en praktijk - waarover hij eender denkt als Rosa Luxemburg - in tegenspraak. Doch het is volgens hem een voorlopige tegenspraak, die zal zijn opgeheven zodra de praktijk meer houvast biedt voor het trekken van algemene konklusies. Dan zullen de op het eerste gezicht zo merkwaardige tegenstrijdigheden verdwijnen, omdat praktische en theoretische geschillen zullen samenvallen. Wat Van Ravesteyn dus als een tegenspraak beschouwt is volgens Pannekoek derhalve slechts een paradox die juist uit het verband tussen theorie en praktijk zélf verklaard kan worden. Dat de theoretici het "behoren" te weten, is iets, dat bij iemand die de dingen bekijkt als Pannekoek natuurlijk eenvoudig niet opkomt. De theoretische verwarring, die Van Ravesteyn "beschamend" vindt, is in de ogen van Pannekoek een normale zaak (350). Tegenover de mogelijke gevolgtrekking, dat de zwakte der 2e Internationale voortspuit uit de verwarring onder haar theoretici, staat de opvatting van Pannekoek, dat de verwarring onder haar theoretici voortspuit uit haar zwakte.

Om tot de arbeidersraden terug te keren, het is daarmee natuurlijk eender gesteld als met de massastakingen of met de - op een gegeven moment - nieuwe taktiek van de bedrijfsbezetting, waarvan Pannekoek opmerkt (351), dat zij "niet is uitgedacht door de theorie, maar ontstaan is door de schep-

pende daad. Zoals elke strijdwijze der arbeiders ontsprong zij spontaan uit de omstandigheden; de theorie is er om daarna te trachten oorzaak en betekenis te verklaren." Ook voor de raden geldt het bekende woord van de Duitse dichter Goethe, dat "de daad het begin is geweest", dat - gelijk steeds bij het handelen van klassen of massa's - de betekenis van het handelen achteraf pas duidelijk wordt; dat de daad vooraf gaat aan het begrip, aan de gedachte. Eerst moet er in de praktijk van arbeidersraden sprake zijn, eer zij het onderwerp van een algemene beschouwing of verhandeling kunnen vormen.

Dat Pannekoek tenslotte in staat is een dergelijke verhandeling te schrijven dankt hij niet in de laatste plaats aan zijn meesterschap in het hanteren van een indringende onderzoeksmethode, maar daaraan toch ook niet in de eerste plaats. Doorslaggevend is, dat de kwantiteit van de praktische ervaringen, van de feiten, hem in staat stelt hun kwalitatieve betekenis te verstaan. Daar komt dan, naast deze algemene samenhang tussen praktijk en theorie, nog iets bij, wat men een bijzondere samenhang mag noemen: de historische omstandigheid, dat de werkelijke praktijk van de arbeidersraden juist in West-Europa is te vinden.

In Rusland zijn de arbeidersraden voor het eerst in de geschiedenis opgetreden. Op hun betekenis wordt - met de lippen - als een der eersten door Lenin gewezen. Maar niettegenstaande die lippendienst nemen de bolsjewisten in feite de totaal niet in het leninistische systeem passende arbeidersraden in het geheel niet ernstig (352), wat Pannekoek wél doet. Die volkomen tegenovergestelde instelling spruit voort uit Pannekoeks positie als West-European. Zij is - zoals uit Pannekoeks eigen uiteenzettingen ook blijkt - een gevolg daarvan, dat de arbeidersraden in Rusland ontstaan op een moment, dat dit land aan het begin staat van zijn kapitalistische ontwikkeling (353) en men er bijgevolg met de arbeidersraden niets kan aanvangen.

In West-Europa is de vorming van arbeidersraden datgene, waarin een lange kapitalistische ontwikkeling de daarmee voortdurend gepaard gaande, derhalve verre van primitieve, klassenstrijd doet uitmonden. Pannekoek - die dientengevolge de betekenis der raden niet alleen beter, maar ook anders moet verstaan dan de bolsjewiki - verzuimt niet dat hele proces bloot te leggen. Juist daardoor is zijn werk over de arbeidersraden die "historische samenvatting van heel de arbeidersstrijd" geworden, als hoedanig het is gekarakteriseerd.

Waarop in zijn bewuste boek bovenal het aksent valt is, dat de arbeidersraden tegelijkertijd de organen zijn, die de arbeiders in staat stellen het eigen beheer der produktiemiddelen door te voeren, én de organen van hun dagelijkse klassenstrijd tegen het kapitaal; de arbeidersraden vormen de onmisbare voorwaarde voor hun meesterschap over de bedrijven en zij zijn tevens

het middel om dat meesterschap te veroveren.

Als Pannekoek daarover komt te spreken, zegt hij (354), dat die gelijktijdigheid niet zó moet worden opgevat als die, waarvan sprake is bij de strijdende wederopbouwers van de muren van Jeruzalem in de oude tijd, van wie gezegd werd, dat zij bouwden met het zwaard in de ene en de troffel in de andere hand. Want bij de strijdende arbeidersklasse "zijn zwaard en troffel één. De opbouw en doorvoering van de produktie door de arbeiders zelf is het krachtigste, ja het enig duurzame wapen in de strijd tegen de bourgeoisie."

Pannekoek echter is niet slechts van mening, dat de vorming van arbeidersraden meteen een strijd tegen de bestaande orde is, hij ziet het ook zo, dat omgekeerd de dagelijkse klassenstrijd op de vorming van arbeidersraden uitloopt. Wat hij in het licht stelt is, dat de zogenaamde "wilde", dat wil zeggen onofficiële, niet door de vakbeweging geproklameerde of gesanktioneerde stakingen, waarin het spontane verzet van de arbeiders in toenemende mate losbarst, in hun strijdkomité's organen scheppen, die in wezen van arbeidersraden niet verschillen. Hij noemt geen konkrete voorbeelden en hij drukt zich alleen maar in algemene termen uit, doch het is duidelijk, dat het in sterke mate de stakingen en klassegevechten van de jaren '30 zijn (355), die hem het materiaal leveren voor zijn konklusies.

"Wanneer", zegt hij (356), "wilde stakingen uitbreken op groter schaal, wanneer ze grote massa's, gehele industrieën of landstrekken meeslepen, dan krijgt de organisatie van de strijd nieuwe vormen. Dan is het nodig dat de personen van de verschillende bedrijven en de arbeiders van verschillende plaatsen voortdurend voeling met elkaar houden; en daartoe moeten organen geschapen worden. Voor overleg en bespreking komen aldoor comité's van afgevaardigden der verschillende bedrijven tezamen. Deze stakingscomité's hebben een geheel ander karakter dan vakverenigingsbesturen en dragen reeds het kenmerk van arbeidersraden. Zij komen direct uit de strijd zelf op, geven eenheid en leiding aan het geheel, en zijn toch geen leiders in de oude zin van het woord; zij hebben niet de minste zelfstandige macht. Zij komen - vaak telkens andere personen - om de mening en de wil van de groepen die hen zonden tot uitdrukking te brengen. Want de groep, de gemeenschap staat voor de daden, waarin deze wil zich manifesteert. Maar zij komen toch niet als passieve boodschappers, maar als hartstochtelijke verdedigers van inzichten, die ze zelf hielpen vormen. Zij namen zelf met volle kracht deel aan de acties en discussies; in hen concentreert zich de wil en de overtuiging van de groepen die hen zonden. In de comité-vergaderingen worden deze denkbeelden uitgewisseld en getoetst aan de telkens veranderende omstandigheden van de strijd en worden de besluiten genomen, waarmee de afgevaardigden bij hun groepen terugkeren. En door hen als tussenpersonen nemen de bedrijfsvergaderingen zelf, door discussie en

actie, voortdurend intensief deel aan de beslissingen. Zo wordt eenheid van handelen en sterke geslotenheid in actie van grote massa's verzekerd. Maar ook weer niet op die manier, dat iedere groep gehoorzaam buigt als het centrale comité gesproken heeft" (357).

"De eenheid door samenwerking", zo gaat Pannekoek voort, "voltrekt zich niet in een sfeer van rationeel uitgedachte regeling van bevoegdheden, maar in een sfeer van actie en strijd, uit spontane noodzakelijkheid. De arbeiders zelf hebben tenslotte te beslissen, niet omdat ze in een reglement als hoogste gezag erkend worden, maar omdat zij feitelijk, door hun handelen beslissen. Het kan voorkomen, dat een bedrijfsgroep niet door argumenten, maar door de aktieve daad haar opvattingen uit, en daarmee praktisch anderen meeslept, die ze theoretisch niet had kunnen overtuigen (358). De zelfbeschikking van de arbeiders over hun strijdaktie is niet een theoretische eis, betekent niet een voorschrift over wat wenselijk is, maar is een feit, dat vanzelf uit de praktijk ontspringt. Het is dikwijls genoeg in grote strijdbewegingen voorgekomen - en zal nog vaak voorkomen - dat de daden afwijken van de besluiten."

Op een andere plaats keert deze algemene weergave van de ervaringen in andere bewoordingen terug. Daar (359) zegt Pannekoek: "In deze massa-acties en stakingen treden de arbeiders dadelijk in hun natuurlijke groeperingen, als bedrijfsgroepen op. De bedrijfspersonelen zijn de groepen, die reeds tevoren door arbeid en discussie een eenheid vormen, en die gezamenlijk, als een eenheid in staking gaan. In de stakingscomité's komen de afgevaardigden van de verschillende bedrijven ter beraadslaging samen. Zij vormen de arbeidersraden, die, wanneer de strijd groter omvang en diepte krijgt, steeds meer... zoveel mogelijk eenheid in de actie brengen, eenheid ook in de inzichten, de taktiek, de methoden, doordat de besluiten en de denkbeelden steeds van hen naar de bedrijfsvergaderingen gaan, en de van daar uitgaande strijdimpulsen in de raden verzameld en overwogen worden. Groeit de beweging tot zulk een kracht dat de organen van de staatsmacht verlamd worden... dan moeten de arbeiders zorgen voor de openbare orde, voor de voortgang van het maatschappelijk leven, en daarvoor vinden ze in de raden weer hun eenheid en samenhang. De arbeidersraden zijn de natuurlijke organisatievorm van de arbeidersklasse in de revolutie (360). Naarmate de revolutie voortschrijdt wordt hun taak meer omvattend. Zo zijn ze vanzelf de organen, die dan de produktie gaan regelen. De strijd, de revolutie schept niet enkel de innerlijke geest van organisatie, die de kit is van de nieuwe maatschappij; hij schept ook de organen, de vormen van organisatie, die voor de nieuwe maatschappij nodig zijn." En op nog een andere plaats (361) konkludeert Pannekoek: "De organisatie is de voorwaarde voor de strijd. Maar juist daardoor is organisatie ook de vrucht van de strijd."

De schrijver van "De arbeidersraden" houdt zich in dat boek ook bezig met een probleem, waarmee hij zich al eerder heeft bezig gehouden in zijn geschrift over de filosofische grondslagen van het leninisme. Daar (362) wordt aan het slot opgemerkt, dat het bolsjewisme, dat met de steun van de arbeiders een leiderskaste aan het bewind beoogt te brengen, die via de staatsmacht een plan-ekonomie wil doorvoeren, zowel zekere aantrekkingskracht uitoefent op intellectuelen als in hen zijn natuurlijke bondgenoten ziet, voorbestemd om deel uit te maken van een nieuwe heersende klasse. Dat is ook de reden volgens Pannekoek, dat Lenins boek over het empirio-kriticisme en het materialisme zich in het bijzonder tot de intellectuelen richt.

Een ernstige bedreiging voor de kapitalistische maatschappij vormen zij niet, noch de intellectuelen, noch de bolsjewisten. Maar, zo betoogt Pannekoek, als het kapitalisme door de revolutionaire strijd van de arbeidersklasse werkelijk gevaar loopt, kan een front van bolsjewisten en intellectuelen een bedreiging vormen voor de arbeiders. Als het de macht in handen neemt, wordt het beheer der produktiemiddelen door de producenten verijdeld. Dan wordt het kapitalisme in zijn staatskapitalistische vorm gered, ten koste van de partikuliere ondernemingsvorm, waarin juist de groep der intellectuelen al lang haar vertrouwen heeft verloren, zonder het aan een produktieregeling door de arbeiders zélf te schenken.

Wat de intellectuelen daarbij in de weg staat, te weten hun bijzondere positie in de samenleving, dat beschouwt Pannekoek nader, wanneer hij speciaal aan de raden aandacht schenkt, omdat de aanspraken der intellectuelen, "die zich als welmenende hervormers bij de arbeidersklasse aansluiten, hun krachten in haar dienst stellen, leidende plaatsen gaan innemen, de omwenteling naar hun opvattingen in hun richting trachten te dirigeren"... "bij de arbeiders wantrouwen in eigen kracht wekken of versterken, hen ontmoedigen en zo verzwakken en hun klaar inzicht verduisteren in datgene wat ze zelf moeten zijn en moeten doen" (363).

Pannekoek keert zich tegen "het burgerlijke denken, dat een maatschappijtoestand, waarin de arbeiders zelf als meesters hun arbeid regelen, zonder leiding van boven, slechts als een chaos op kan vatten." "De intellectuelen", zegt hij (364), "achten zichzelf uitsluitend geschikt en bestemd om de leiding der maatschappij in handen te nemen... Zij kennen hun eigen beperktheid niet... Weliswaar is de menselijke geest het hoogste produkt van de natuur... maar dit betekent niet, dat geestelijke arbeid over lichamelijke arbeid moet heersen. De tegenstelling tussen geestelijke en lichamelijke arbeid komt niet uit de natuur, maar uit de maatschappij voort, zij is niet een wezenlijke en natuurlijke tegenstelling, maar een kunstmatige klassetegenstelling" (365). Een nieuwe maatschappij "kan niet door nog zo geniale enkelingen gebracht worden", doch slechts, zo zet hij uiteen, door de inspan-

ning van de massa's en "daarmee vervalt elke bestaansreden voor intellectueel leiderschap." En hij besluit het desbetreffende hoofdstuk aldus (366), dat "wanneer de arbeidersklasse zelfbewust de kracht ontwikkelt, die nodig is om haar lot in eigen hand te nemen, zij praktisch alle theoretische bedenkingen weerlegt, die onder de intellectuelen tegen de radenorganisatie zouden kunnen opkomen."

Een aparte beschouwing (van 12 pagina's) wordt in "De arbeidersraden" gewijd aan het nationalisme, door Pannekoek "de wezenlijkste ideologie van de bourgeoisie" genoemd (367). Het is een ideologie, waartegen hij meer dan een kwart eeuw vroeger, in volle wapenrusting, ook al eens te velde is getrokken.

Als in het jaar 1913 de honderdste verjaardag wordt gevierd van de zogenaamde "Volkerenslag bij Leipzig", waarin de legers van keizer Napoleon het onderspit delven tegen die van de eerder door hem verslagen Europese vorsten, en de partijpers van de brave Duitse sociaaldemocratie dapper haar partijte meeblaast op het burgerlijke "bevrijdingsfeest", dan kritiseert hij dat in de "Bremer Bürgerzeitung" met grote scherpte. Hij acht een "herdenking van Leipzig" een stuk nationalisme en kenschetst haar als "een orgie van byzantinisme en geschiedenisvervalsing". Tenslotte betoogt hij, dat hetgeen als een "volkerenstrijd" geschilderd wordt, niets met de proletarische klassenstrijd te maken heeft (368).

In "De arbeidersraden" ontwikkelt hij nogmaals het ook voorheen door hem vertegenwoordigde standpunt. Hij maakt daarbij duidelijk (369), dat zodra de arbeidersklasse revolutionair optreedt, het nationalisme geheel van haar afvalt, dat haar organisatie, haar onderlinge en vrijwillige samenwerking, niet ophoudt aan de landsgrenzen. Hij zet tevens uiteen, dat het on-nationale wezen der arbeidersklasse iets anders is dan "internationalisme". Dat kan ook een vreedzaam samenwerken van de verschillende naties uitdrukken, 'zoals in een denkbeeldige ideale burgerlijke volkenbond'. Maar "voor de zich bevrijdende arbeiders zijn de naties geheel verdwenen... Het nationalisme verdwijnt van de aarde met de klasse waartoe het behoort."

"De arbeidersraden" toont Anton Pannekoek niet slechts als theoretikus, die uit de praktijk van de arbeiders dergelijke algemene ontwikkelingswetten afleidt, maar ook als historicus, als beschrijver niet enkel van de geschiedenis van de klassenstrijd, maar bovendien van die van het kapitalisme. Want hij zegt in dat boek (370), dat "kennis van de tegenstander, van zijn hulpbronnen en zijn machtsmiddelen, zowel als van zijn zwakte, een eerste vereiste is van elke strijd." Aan dat inzicht dankt de lezer dan een honderdtal boeiende en soms meeslepene bladzijden over de ontwikkeling van het kapitalisme in Engeland, Frankrijk, Duitsland, de Verenigde

Staten, China en Japan, waarvan vooral die over de oude kapitalistische staten het duidelijkst zijn talenten op dit gebied verraden.

De paragraaf bijvoorbeeld over "De Duitse bourgeoisie" is een meesterlijk voorbeeld van een historisch-materialistische analyse. De karakteristieke eigenaardigheden van de Duitse heersende klasse schrijft hij niet toe aan angeboren eigenschappen, hij leidt ze af uit het verloop van haar geschiedenis sedert het einde van de middeleeuwen. Hij zet uiteen, dat de verplaatsing van de wereldhandel naar de Atlantische Oceaan, naar Portugal, Engeland en Holland, tot gevolg had, dat in Duitsland en Italië de burgerij verarmde. Haar rijkdom schrompelde ineen, haar economische activiteit verlamde en daarmee verdwenen ook haar burgertrots en haar strijdbare vrijheidszin. Twee eeuwen lang werden machteloze kleinburgers en boeren geringeloorde door jonkers en kleine despoten. Wanneer dan tenslotte toch, veel en veel later dan in diverse Westeuropese staten, de betekenis van de burgerij weer toeneemt met het opkomen van de industrie, dan raakt zij van meet af aan bekneeld tussen de heersende macht boven haar, die door het koningschap, de adellijke beambtenregering en het leger uitgeoefend wordt, en de dreigende arbeidersmacht beneden zich. Pannekoek zet dan vervolgens uiteen, dat de verschillende economische en politieke omstandigheden waaronder in de drie grote Europese landen het kapitalisme opkomt aan de bourgeoisie der desbetreffende staten een geheel verschillend karakter hebben gegeven. Net als in Engeland bleef ook in Duitsland praktisch de adel regeren. Maar, zo zet hij uiteen, een dergelijke situatie kon de Engelse bourgeoisie zich veroorloven, omdat zij zelf in werkelijkheid meester was; de Duitse bourgeoisie echter moest een dergelijke situatie dulden, omdat zij in werkelijkheid géén meester was. Op dat verschil zijn alle overige verschillen tussen de beide heersende klassen terug te voeren. Verder maakt Pannekoek het dan nog duidelijk, dat de Duitse bourgeoisie zich juist vanwege haar specifieke karaktertrekken sneller en gemakkelijker aan kon passen aan de moderne ontwikkeling van het grootkapitalisme. Grootkapitalistische organisatie, zo betoogt hij, berust op een onderschikking onder een macht van boven. Dat stuitte bij de onderworpen geest van de Duitse bourgeoisie op veel minder moeilijkheden dan in landen met aan eigen onafhankelijkheid gewende ondernemers. Tenslotte voegt hij daar nog aan toe, dat de economische machtsontplooiing der Duitse bourgeoisie tot een belemmering werd voor de groei van het zelfstandigheidsbewustzijn der arbeiders. Het zijn bij elkaar uiteenzettingen, die een waardevolle bijdrage vormen tot een verklaring van het Duitse fascisme.

Het is hier niet voor het eerst, dat Pannekoek historische verhandelingen publiceert. Hij heeft ze ook eerder wel geschreven. Als een van zijn beste op dat gebied kan gelden, de uitvoerige studie, die in 1916 verschenen is

over de Engelse Chartistenbeweging (371). Zij verdient de aandacht, omdat de inhoud alweer karakteristiek is voor het totaal van zijn opvattingen. Pannekoek constateert bijvoorbeeld allereerst, dat de Chartistenbeweging ontstaat op een tijdstip, dat er nog geen sprake is van enige theorie en dat het marxisme als zodanig eerst uit de praktijk van deze Engelse beweging naar voren komt. Wat dan vervolgens opvalt is, dat hij het Chartisme ziet als een in wezen nog burgerlijke beweging, die - in vereniging met een aantal andere maatschappelijke verschijnselen als de beweging voor de vrije handel en het Owenisme - er de uitdrukking van is, dat "de tijd voor een grote proletarische revolutie nog niet rijp was, dat Engeland zich niet aan het eind, maar nog slechts in het moeilijke begin van zijn kapitalistische ontwikkeling bevond" (372).

Dat Marx en Engels in hun beschouwingen over het Chartisme niet op deze kern de nadruk hebben gelegd, maar op het even onbetwistbare, daarmee volstrekt niet in tegenspraak zijnde feit, dat het tegelijkertijd de eerste mas-sabeweging is van het proletariaat der moderne industrie, is volkomen begrijpelijk. Het is hun beiden om iets anders te doen geweest dan Pannekoek. Zij hanteren het voorbeeld van het Chartisme in hun dagen om met behulp daarvan de klassennatuur van de moderne samenleving bloot te leggen; Pannekoek kijkt driekwart eeuw later achterom op een moment, dat hem het burgerlijk karakter van de oude, parlementaire arbeidersbeweging klaar geworden is. Met zijn artikelen over het Chartisme sluit hij definitief de periode af, waarin hij zich van iedere illusie omtrent haar bevrijdt. Dat bij hem op de ontmaskering van die illusie het aksent valt, is een kwestie van noodzakelijkheid nu hij zich bij een keerpunt ziet, waarop, naar zijn eigen woorden, "het nieuwe socialisme der arbeidersmassa's" aan de deur klopt.

In "De arbeidersraden" dragen zijn historische schilderingen een geheel ander karakter. Ze strekken mede tot de reeds in zijn opstel over "De 3e Internationale en de wereldrevolutie" geuite waarschuwing, dat het kapitalisme machtiger is dan door optimistische politieke idealisten wel wordt verondersteld. Maar hoe duidelijk hem de toegenomen macht van de vijand ook voor ogen staat, in de gewijzigde kapitalistische verhoudingen ziet hij toch ook niet minder scherp de perspectieven van de arbeidersstrijd. Als hij over de ontwikkelingstendenzen in Groot-Britannië spreekt, dan schrijft hij (373): "Wanneer politieke katastrofen de wereldmacht van de Engelse bourgeoisie ondermijnen, haar geldheerschappij aantasten en de bevoorrechte positie van de Engelse arbeidersklasse vernietigen, zal deze rijp worden voor de strijd om de macht over de produktie. Deze strijd zal dan.... meer dan elders het karakter dragen van opeenvolgende stappen, elk door praktische noodzaak van het ogenblik bepaald. Zoals na het einde van de eerste wereldoorlog onder de Engelse arbeiders de shop-stewardsbeweging

opkwam, het onderling overleg van bedrijfsvertegenwoordigers, om buiten de vakverenigingen om gezamenlijke strijdactie te beramen, en de propaganda van het "gilde-socialisme" over eigen beheer der bedrijven sprak, zo is ook nu te verwachten, dat arbeidersraden zullen opkomen, zo al niet als bewust nieuw systeem, dan toch uit directe praktisch gevoelde behoefte, die zich tastend in de praktijk hun weg zullen zoeken."

Nauwelijks tien jaar nadat deze woorden uit Pannekoeks pen vloeien doen zich tijdens "wilde" akties in Groot-Brittannië felle tegenstellingen voor tussen mijnwerkers en transportarbeiders aan de ene, de traditionele bonden aan de andere kant. De kloof tussen de oude organisaties en de arbeiders is wijder en dieper dan ooit tevoren, maar de weg naar het zelf doen wordt nog maar aarzelend betreden. De illusie leeft, dat andere bonden met nieuwe leiders het beter zullen opknappen dan die, welke aanleunen tegen de zogenaamde Labour-regering van Clement Attlee, die op iedere sociale onrust, met name onder de dokwerkers, slechts met het zenden van troepen weet te antwoorden (374).

Maar een kleine vijf jaar later reeds hebben de Britse proletariërs die illusie al weer laten varen. Nog weer tien jaar later - vijftieng jaar nadat Pannekoek het bovenstaande schrijft - bezorgt het hand over hand toenemend aantal "wilde" stakingen slapeloze nachten aan premier Harold Wilson en minister Barbara Castle. De zo fatsoenlijke Britse vakbeweging wordt geschokt door de activiteiten der onofficiële strijdkomité's.

Als dan een los van traditionele organisaties staand blad als "Solidarity" dit optreden der Britse werkers zo nauwkeurig mogelijk en zakelijk beschrijft, ontstaat als vanzelf een proza, waarvan de bewoordingen zó aan Pannekoek zouden kunnen zijn ontleend.

SLOT

Het is Henriëtte Roland Holst, die in het begin van 1918 Anton Pannekoek "een der wetenschappelijke pioniers van het nieuwe socialisme" noemt. Of men het met haar eens kan zijn of niet, hangt ervan af, wat men onder dat "nieuwe socialisme" wil verstaan.

Zij zelf blijkt daarover luttele jaren later, naar men weet, geheel andere opvattingen te huldigen dan hij. Dat is op het eerste gezicht - vooral wanneer men zich onvoldoende rekenschap geeft van het wezenlijk voluntaristisch en idealistisch karakter van haar denkwijze (375) - misschien verwonderlijk. Immers, in een van haar juist in dat jaar verschenen werken (376) zegt zij, dat "de strijd om het nieuwe socialisme, dat wil zeggen om nieuwe denkbeelden, nieuwe organisatievormen en nieuwe strijdmiddelen in de ganse arbeidersbeweging is ontbrand" en dat "die strijd geen einde zal nemen eer het nieuwe socialisme heeft gezegevierd." Het lijkt alsof zij daarmee iets verkondigt, dat nauw aan de opvattingen van Pannekoek verwant is. Dat denkt zij mogelijk op dat moment ook zélf wel. Zij is in deze - haar beste - tijd sterk door hem beïnvloed. Maar bij nadere beschouwing blijkt er tussen beiden toch een verschil te zijn, dat ook in de formuleringen tot uitdrukking komt en dat verklaren kan waarom zich binnen afzienbare tijd hun beider wegen scheiden.

Bij Henriëtte Roland Holst is sprake van "het nieuwe socialisme" dat zich aanpast aan het maatschappelijk ontwikkelingsproces, in tegenstelling tot het oude socialisme van de sociaaldemokratische partijen en vakbonden,

dat vasthoudt aan denkbeelden, organisatievormen en strijdmethoden van een vorig tijdperk. Het "nieuwe socialisme" van haar en van vele anderen is een totaliteit van nieuwe opvattingen, die de strijd van de arbeidersklasse, naar het idee van hun verkondigers, positief zouden kunnen beïnvloeden; opvattingen, waarvoor propaganda dient te worden gemaakt; inzichten, waardoor de arbeiders zich zouden moeten laten leiden.

Bij Pannekoek is "het socialisme" niet iets, waarnaar de arbeiders zich bij hun handelen zouden hebben te richten. Hij heeft al lang geleden geschreven (377), dat "het marxisme de drijfkracht der maatschappelijke omwentelingen niet in de theoretische inzichten, maar in de praktische werkzaamheid van een dagelijks om het directe bestaan worstelende en zich verdedigende arbeidersklasse ziet". Voor hem is het socialisme de wetenschap, die de arbeiders hun eigen handelen verklaart. Zoals hij het bekijkt past niet "het nieuwe socialisme", doch past de arbeidersklasse zich aan bij gewijzigde verhoudingen in de maatschappij, verhoudingen, die zich overigens tegelijkertijd - zo gekompliceerd is nu eenmaal de sociale werkelijkheid - door háár optreden mede wijzigen. De arbeidersklasse ontwikkelt nieuwe organisatievormen en hanteert nieuwe strijdmethoden, omdat deze voor haar de onmisbare voorwaarden zijn voor haar natuurlijk verzet tegen het kapitaal.

Wat in Pannekoeks ogen het nieuwe socialisme allereerst en bovenal van het oude onderscheidt, dat is niet een totaal andere inhoud - ofschoon daaraan natuurlijk niet voorbijgezien kan worden - doch het feit, dat de arbeiders zélf handelend op het toneel verschijnen. De gewijzigde inhoud (van het "nieuwe socialisme") is daarvan eerst het resultaat. De arbeiders handelen anders dan voorheen - preciezer geformuleerd: beginnen voor het eerst in de historie zelf op te treden - niet omdat een "nieuw socialisme" hen de weg zou hebben gewezen, nee omgekeerd, omdat zij anders handelen en nieuwe wegen inslaan verandert de inhoud van het socialisme.

Eigenlijk trekt Pannekoek de scheidslijnen nog heel anders. Wat hij van de Chartistenbeweging heeft opgemerkt, namelijk, dat haar een burgerlijk karakter aankleeft, dat geldt ook voor die zogenaamde arbeidersbeweging, welke in de 19e eeuw en in de aanvang van de 20ste eeuw langs parlementaire weg een verbetering van het kapitalisme nastreeft, die dat blijft doen en het nog altijd doet, maar van een gegeven tijdstip af zich gekonfronteerd ziet met een na - en naast en tegenover - haar opkomende beweging van de arbeiders.

Zeker, ook Pannekoek spreekt, net als Roland Holst, herhaaldelijk van "het oude socialisme", omdat ook hij natuurlijk nu eenmaal met het gevestigde spraakgebruik te maken heeft en daarin ook zelf zit vastgeroest en bovendien omvat het werkelijk verloop der praktische en theoretische grenzen pas langzamerhand zichtbaar wordt. Toch moet men vanuit zijn gezichts-

punt niet een oud en een nieuw socialisme onderscheiden, doch een politieke hervormingsbeweging eerst, zelfstandig - dat wil zeggen onafhankelijk van haar - strijdende arbeiders later. De eerste, de politieke hervormingsbeweging, vervult in de kapitalistische samenleving de rol van een radikale burgerlijke oppositie; de laatsten, de strijdende arbeiders, doen dat niet. Hun verzet tast in wezen, ook wanneer het gericht is tegen bepaalde konsekwenties van het kapitalisme, niettemin datgene aan, wat de voorwaarde vormt voor zijn bestaan (378). Vandaar bijvoorbeeld, dat mr. G. Enzing, die in 1955 als gemachtigde van de gemeente Amsterdam optreedt wanneer voor het Scheidsgerecht de zaak van 61 wegens staking ontslagen gemeentewerklieden wordt behandeld, uit kan roepen, dat "een wilde staking al bijna zoiets als revolutie is".

Voor zover men met het woord "socialisme" niet een wetenschap doch een beweging aan wil duiden, is het op de beweging van de zelfstandig strijdende arbeiders van toepassing. Deze is het - en niet een mechanische ineenstorting, noch een verheven ethiek - die het kapitalisme te gronde richten zal. Het nieuwe socialisme der arbeiders, waarvan - de zich nauwkeuriger dan Henriëtte Roland Holst uitdrukken - Pannekoek spreekt, is géén "nieuw socialisme", dat van of voor de arbeiders zou zijn; het is het "socialisme der arbeiders" in die zin, dat hún klassebeweging een de samenleving omwentelend karakter heeft. Hun zelfstandig optreden - hetzij als klasse, hetzij op kleinere schaal, dat hoe langer hoe duidelijker iets geheel anders betekent dan het optreden van de vakbonden en partijen, die beweren uit hun naam te handelen - dát is het nieuwe, waarvan pas sprake is wanneer het totaal van de maatschappelijke verhoudingen een bepaalde graad van ontwikkeling heeft bereikt.

Van dat nieuwe socialisme der arbeiders is Anton Pannekoek inderdaad "een der wetenschappelijke pioniers". Niet in die zin, dat hij het in gedachten vooruit zou zijn geseld, dat hij als een der eersten de nieuwe denkbeelden zou hebben ontwikkeld waardoor het gekenmerkt wordt. Hij is het in deze zin, dat hij als een der eersten de betekenis ervan heeft onderkend; dat hij begrepen heeft, waarin het zich fundamenteel van andere, vroegere bewegingen onderscheidt.

Wat wij in dit boek hebben trachten aan te tonen is, dat Pannekoek daartoe in staat is door de methode, waaraan hij bij alle wijzigingen in zienswijze en standpunt onveranderlijk trouw blijft, omdat hem de ondervinding leert, daarmee de beste, dat wil zeggen de betrouwbaarste uitkomsten te kunnen boeken. "Het historisch materialisme", schrijft hij in een van zijn beschouwingen over het marxisme (379), "maakt de geestelijke en maatschappelijke wetenschappen eerst tot wetenschap, omdat het op die gebieden het toeval en de willekeur uitsluit, en alle verschijnselen in oorzakelijke

samenhang brengt." Welnu, dat streven een kausale samenhang te konstrueren verlaat hem nooit. Maar het is zo, dat de verschijnselen, die zich in de 20ste eeuw in de arbeidersbeweging voordoen hem telkens noodzaken die oorzakelijke samenhang op andere wijze te beschouwen.

De theoretische posities, die hij zich aldus de een na de ander verwerft zijn niet altijd klaar en afgerond. Dat spreekt overigens vanzelf en uit zijn geschriften kan men vernemen wat de oorzaken daarvan zijn. "De arbeiders", zo schrijft hij onder meer (380), "zullen hun strijdmiddelen voor de toekomst zelf moeten vinden en kiezen door de praktijk... Door eigen onderzanding en strijd, door nederlagen en overwinningen, door eigen inspanning en lering zullen zij de bekwaamheid moeten verwerven om zelf hun eigen zaak op de juiste wijze te behartigen." Wat hij hier konstateert, namelijk dat de praktijk van de arbeiders zich slechts met vallen en opstaan, door tasten en mistasten kan ontplooien, betekent tevens, dat er van tasten en mistasten ook voortdurend sprake zal zijn in de theorie. Dat geldt uiteraard eveneens voor het theoretische werk van hemzelf.

Pannekoek is als theoretikus niet onfeilbaar, om de eenvoudige reden, dat een onfeilbaar theoretikus niet kan bestaan. Het geloof aan de onfeilbaarheid, zoals men dat vindt in de schoot der r.k. kerk of bij bepaalde richtingen van het leninisme - het geloof aan de onfeilbaarheid van de paus, van Marx, van Lenin, van Stalin of van Mao Tse-toeng - is juist daarom een geloof, dat wil zeggen iets onwetenschappelijks, omdat de wetenschap zich niet met de wetenschap, de theorie zich niet met de theorie bezig houdt, doch met de werkelijkheid en de werkelijkheid nu eenmaal onderhevig is aan veranderingen, die niet nalaten hun konsekwenties voor de theorie te hebben. Deze moet telkens en telkens weer worden herzien, wil zij die naam werkelijk verdienen. Er is geen brede en goed geplaveide weg naar wetenschappelijk inzicht, doch slechts een doornig en slingerend pad. Als Pannekoek een groot theoretikus is, dan is hij het niet ondanks zijn herhaaldelijk falen, maar eerder juist daardóór. Hij is het door zijn vermogen dat falen te onderkennen en op dat doornig pad steeds weer van voren af te beginnen.

Overziet men zijn werk in zijn geheel, dan blijkt, dat hij zich de opvattingen die hem tenslotte kenmerken moeizaam stap voor stap heeft moeten veroveren, maar dat er, bij alle veranderingen in zienswijze, niettemin een vaste koers valt waar te nemen: de sociale werkelijkheid waarnaar hij zich richt, dat is voor hem altijd het handelen van de sociale individuen of klassen. Altijd weer doemt achter zijn beschouwingen min of meer de vraag op, of en hoe de massa's hun lot in eigen handen zullen nemen. Steeds weer is dát het eigenlijke onderwerp waarmee hij zich bezig houdt, of men nu zijn eerste voor "De Nieuwe Tijd" van 1901 geschreven studie over "De filosofie van Kant en het marxisme" neemt, dan wel een betrekkelijk klein ar-

tikel als dat over "Atoom-politiek" van 1955.

Dat wij het laatste (381) noemen heeft ook deze speciale reden, dat men er uit kan zien hoe oneindig veel realistischer door Pannekoek over een eventueel verzet tegen een atoomoorlog wordt gesproken dan door de Pacifistisch Socialistische Partij, waarvoor notabene het verzet tegen de atoombom de basis vormt van haar bestaan. Pannekoek heeft het in dat verband over het enige verzet dat werkelijk kracht ontwikkelen kan: het verzet van de miljoenen; de P.S.P. komt feitelijk niet uit boven een parlementair protest of wel een buiten-parlementair protest op de basis van de burgerlijke democratie.

Pannekoek staat niet op parlementaire bodem, noch op die van de burgerlijke democratie. Hij, die altijd het oog op de massa's richt, is ongetwijfeld een demokraat, maar niet in de betekenis, die door de burgerlijke klasse aan dat woord wordt gehecht. De burgerlijke democratie, waarover hij bladzijden lang spreekt, schildert hij (382) als een systeem, dat onverbreekelijk met de kapitalistische industrie verbonden is en daarmee opkomt, "omdat het kapitalisme alle mensen als vrije en zelfstandige warenbezitters naast elkaar stelt". De parlementaire vorm daarvan beschouwt hij (383) als een middel om "de heerschappij van het kapitalisme te verzekeren door de uitgebuite massa's de illusie te geven dat zij zelf meester zijn."

Pannekoek voegt daaraan onmiddellijk toe, dat "deze innerlijke onwaarheid van de burgerlijke democratie niet een geraffineerd uitvindsel is van listige wettenmakers", doch "een natuurlijke weerspiegeling van de innerlijke tegenstrijdigheden van het kapitalisme. Niet doordat de grondslag van de burgerlijke maatschappij, de (voor kapitalistische produktie en loonarbeid noodzakelijke - C.B.) rechtsgelijkheid geschonden, maar doordat zij toegepast wordt", zegt hij, "treedt een toestand op, die feitelijk een schending is." Het gaat hier om de toestand, waarbij "de kapitalist tot meester en uitbouter wordt, de arbeider feitelijk tot afhankelijke slaaf". Het staat voor Pannekoek om die reden vast, "dat het voor de arbeidersklasse niet mogelijk is om de kapitalistische tegenstelling, haar slavernij en uitbuiting, bewerkt door middel van haar vrijheid, op te heffen, zonder tegelijkertijd de politieke tegenstrijdigheid van de burgerlijke democratie te doorzien" en op te heffen.

Waar echter Pannekoek van de opheffing der burgerlijke democratie rept, wil dat bij hem geenszins zeggen, dat zij door de "proletarische diktatuur" in bolsjewistisch-leninistische zin, door de diktatuur van de een of andere partij, vervangen zou moeten worden. Integendeel! Tegenover de burgerlijke democratie stelt hij - "stellen de arbeiders met hun praktijk", verklaart hij (384) - de proletarische democratie, de arbeidersdemocratie, die

van de radenorganisatie, "de ware democratie tegenover de schijnbare, de bedrieglijke". Want (385), "de formele democratische gelijkheid verliest haar zin, als het praktische leven zelf de mensen tot gelijke, samenwerkende meesters over hun arbeid maakt."

Tegelijkertijd keert hij zich scherp tegen de leninistische conceptie van de "proletarische diktatuur". Zeker, ook Pannekoek heeft wel, in vroeger jaren, van "de diktatuur van het proletariaat" gesproken. Maar hij verstond daar, net als Marx, nooit iets anders onder dan een tegen de bourgeoisie gerichte diktatuur, die tezelfdertijd voor de arbeiders de volledige democratie betekent; zo goed als de burgerlijke democratie een diktatuur is, die gericht is tegen het proletariaat. Hij vermijdt deze terminologie in later jaren, niet slechts omdat hij aan een term als arbeidersdemocratie op zichzelf de voorkeur geeft, maar ook om dezelfde reden, dat hij het woord "kommunisme" alleen nog maar daar gebruikt, waar hij niet kan worden misverstaan, namelijk vanwege het misbruik ervan door de bolsjewisten.

Van de bolsjewistische (een blanquistische) vorm van diktatuur zegt Pannekoek, dat zij "haar oorsprong heeft in Russische omstandigheden" (386), neerkomt op "een zwaardere slavernij dan het oude kapitalisme in West-Europa" (387), dat zij "de partij boven de klasse stelt" (388) en "door het eigen denken en de zelfstandige groei van georganiseerd zelfhandelen te onderdrukken... alle groei van een werkelijke, zelfstandige arbeidersmacht verhindert" (389). De bolsjewistische partijdiktatuur heeft niets met arbeidersmacht te maken, zomin als het Russische staatskapitalisme iets met kommunisme heeft te maken, zomin als het leninisme iets te maken heeft met het marxisme en zomin als de Russische revolutie een proletarische revolutie is.

Wat de proletarische revolutie wel is zegt Pannekoek misschien nergens zó haarscherp en tegelijk zó beknopt als in een beschouwing, getiteld "Partij en arbeidersklasse" uit de tweede helft van de jaren '30, periode waarin zijn kritiek op het bolsjewisme inmiddels al behoorlijk is verdiept. Hij definieert daar de proletarische omwenteling als "een historisch proces, waarvan de eigenlijke inhoud bestaat uit de ontwikkeling van de zelforganisatie der arbeidersklasse in de strijd" (390). Hij voegt daaraan toe, dat "naarmate de kracht tot zelfbeschikking der massa's vooruitgaat, ook de revolutie groeit en het onderdrukkende gezag van de staat uiteenvalt". "Het is niet zo", zegt hij, "dat de arbeidersklasse eerst een organisatie opbouwt en dan, door middel daarvan, de bourgeoisie aanvalt en de politieke macht verovert. Deze beide dingen vinden gelijktijdig plaats en zijn met elkaar verwlochten; ze zijn, nauwkeurig beschouwd, identiek. Het is niet zo, dat eerst de politieke macht veroverd wordt en daarna de regeling der produktie onder handen genomen wordt; beide dingen geschieden tezelfder tijd." Dat

is dezelfde opvatting als die, welke men aantreft in "De arbeidersraden". Het is, naar de lezer weet, geenszins de opvatting van zijn jonge jaren, waarin hij als sociaaldemokraat, ook als radikaal sociaaldemokraat, de bevrijding der arbeidersklasse als de taak der sociaaldemocratie, dat wil zeggen als het werk van een politieke partij beschouwt, die daarbij gesteund wordt door de vakbeweging. Als hij in het zojuist geciteerde artikel schrijft, dat er in de proletarische revolutie voor een partij geen taak is weggelegd, dat een partij niet in staat is de bevrijdingsstrijd van het proletariaat te leiden, als hij elders verkondigt, dat de vakbeweging noodzakelijk is onder het kapitalisme in die zin, dat zij - ofschoon een schepping van de arbeiders - bij de burgerlijke maatschappij behoort, dan is dat een standpunt dat zich bij hem ontwikkelt en, naar wij gezien hebben, allesbehalve geleidelijk.

Met horten en stoten is Anton Pannekoek van een theoretikus van de sociaaldemocratie de theoretikus van de proletarische klassenstrijd geworden, waartoe de maatschappelijke verhoudingen hem tenslotte hebben gevormd. Met horten en stoten, omdat iedere verdere ontwikkeling van zijn inzichten pas mogelijk is, wanneer de arbeiders met hun praktijk de weg daarvoor hebben gebaad. Als die arbeiders - doordat zij een nederlaag hebben geleden of doordat het kapitaal nieuwe macht ontwikkeld heeft, waarop zij het antwoord nog niet goed weten - pas op de plaats maken, dan maakt ook de theorie pas op de plaats, omdat er eerst een nieuwe werkelijkheid moet zijn, voordat er ook nieuwe gedachten kunnen worden ontwikkeld.

Om die reden bijvoorbeeld zijn de opstellen die Pannekoek in de jaren '20 schrijft - voor de "Kommunistische Arbeiter Zeitung", voor "Proletarier" en voor een aantal andere Duitse bladen, een enkele keer ook voor "De Kommunistische Arbeiter" van de Hollandse K.A.P. (391) - niet allemaal, maar toch wel vaak, herhalingen van vroegere beschouwingen. Over "Marxisme en idealisme" (392) spreekt hij onder meer en over "Principe en taktiek" (393), onderwerpen, waarvoor hij altijd al - getuige zijn bijdragen over Kant, over Dietzgen en over theorie en beginsel in "De Nieuwe Tijd" - een sterke voorliefde en grote kennis van zaken aan de dag gelegd heeft. Hij schrijft voorts over "Socialisme en kommunisme" (394) en over Gorter (395), maar ook (onder zijn pseudoniem Karl Horner) over de opmars der kontra-revolutie in Duitsland (396). Hij voert bovendien, over bepaalde vraagstukken van de arbeidersbeweging, in 1924 een polemiek met Erich Mühsam. Tezelfdertijd staat hij met velen in korrespondentie, discussieert hij en wisselt hij gedachten uit, met Gorter in de eerste plaats (397). Maar zijn werk verandert van karakter als na verloop van tijd de arbeiders, niet omdat zij dat zo graag willen, maar omdat zij er - naar een vroeger woord van Pannekoek (398) - toe genoodzaakt worden, weer de weg gaan van de strijd, en hij in de pas met hen marcheert.

Op die weg verdwijnt dan achter hem alles wat hij eens van betekenis acht langzaam naar een nevelige verte. De partijen - de radikale zo goed als de reformistische - de vakbeweging, de politieke leiders, verguisd soms, vaak nog aanbeden, zij bevinden zich op steeds grotere afstand van het proletariaat op de reeds platgetreden paden van een praktijk, die met het optreden der arbeiders hoe langer hoe meer in scherp contrast blijkt.

Hun werkelijk optreden wordt steeds duidelijker daardoor gekarakteriseerd, dat de arbeiders zélf over hun strijd beslissen, dat zij zélf - en niet anderen - er de volle verantwoordelijkheid voor dragen, dat zij hem zélf voeren en leiden door middel van hun eigen strijdkomité's inplaats van geleid te worden, dat zij - en niet anderen - uitmaken, welke houding zij moeten aannemen in ieder nieuw konflikt met het kapitaal.

Niet terstond dringt zich de volle betekenis daarvan aan Pannekoek op (399). Als zij door hem beseft wordt leest hij met scherpe blik het karakter van toekomstige klassegevechten uit het karakter van die, welke zich voor zijn ogen afspelen. Aldus doende, wederom systematiserend, ordening scheppend in de verwarrende hoeveelheid nieuwe strijdvormen, die elkaar schijnbaar zonder enige samenhang onophoudelijk opvolgen en afwisselen, speurend naar oorzaken en gevolgen, komt hij datgene op het spoor, wat zij bij al hun verscheidenheid gemeen hebben, zowel onderling, als met de raden, die in het verleden enkele malen reeds spontaan door de arbeiders zijn gevormd. Op deze raden én op de naar het uiterlijk soms (nog) zo weinig voorstellende, uit de nood der omstandigheden geboren aktie-komité's én op de fundamentele vraagstukken van socialisme en arbeidersmacht wordt daarmee een nieuw licht geworpen.

Dát dan is, als sluitstuk van heel zijn sociaal-wetenschappelijke arbeid, de geestelijke bijdrage van Pannekoek aan de nieuwe beweging der arbeiders, die onweerstaanbaar opkomt uit de verhoudingen van het hedendaagse kapitalisme. Een theorie geeft hij haar, waarvan wij de omtrekken in de voorafgaande bladzijden hebben pogen te schetsen. Niet een theorie in de foutieve betekenis die zo dikwijls aan het woord gehecht wordt; geen "leer", die de proletarische klasse zou hebben te verwezenlijken. "De strijd van de arbeiders", merkt Pannekoek in 1901 al op (400), "wordt niet om de zeggpraal van een theorie gevoerd, het is een worsteling om macht. "Waarom dat zo is en wat voor die worsteling de nieuwe strijdorganisaties betekenen, die de arbeiders zich scheppen in hun dagelijkse praktijk, dat is wat hij poogt te verklaren, wat hij, als in een spiegel, de strijdenden te aanschouwen geeft, wetend overigens, dat zij niet zozeer in die spiegel dan wel in de strijd zelf het antwoord vinden op de problemen die voor hen opdoemen. Want niet naar de theorie richt zich de arbeidersstrijd of dient zich de arbeidersstrijd te richten, gelijk ook de jonge Pannekoek nog meende,

het is omgekeerd: de theorie, die een werkelijke bijdrage wil leveren tot beter begrip van de samenleving, zal het oog moeten richten op de klassenstrijd, die de motor vormt van haar ontwikkeling. De theorie wijst niet de weg, zij kan slechts verklaren wélke weg er gevolgd wordt en waarom.

Misschien zal men de vraag willen stellen, of dat voor de theorie niet een te bescheiden rol is. Heeft Marx niet geschreven, dat de filosofen de wereld alleen maar op verschillende manier geïnterpreteerd hebben, maar dat het er op aan komt haar te veranderen? Als Pannekoek nog leefde zou hij vermoedelijk antwoorden, dat Marx dit inderdaad geschreven heeft, doch dat daaruit geenszins volgt - en dat er dan ook niet bij hem te lezen valt - dat het veranderen van de maatschappij door de filosofen dient te geschieden. Zij kunnen die taak niet vervullen; het is alleen de arbeidersklasse die dat kan.

Eens was het Troelstra, die in een tijd, dat van een zélfhandelende arbeidersklasse nog geen sprake was, de gevoelens der arbeiders mobiliseerde tegen de hem opponerende en weerstrevende theoretici van "De Nieuwe Tijd". Een kleine halve eeuw later is het Pannekoek, die - als "De Nieuwe Tijd" reeds lang bezweken is, maar een nieuw tijdperk in de praktijk van de klassenstrijd is aangebroken - aan het instinktief handelen en voelen der proletarische massa's de grootste betekenis hecht, terwijl bij de Troelstra's van dat moment daaraan geen enkele behoefte meer bestaat. Het feit is typerend voor de ontwikkeling, die de arbeidersbeweging tussen die twee tijdstippen heeft doorgemaakt, typerend óók voor de ontwikkeling van Anton Pannekoek als socialistisch theoretikus.